Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың апрель 13 среда № 87 (13687)

1925 чылда үдезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧЕДИИШКИНИ — ЧОННУҢ ХОЛУНДА

Узбекистанның КП ТК-зынга республиканың удуртукчу ажылдакчыларынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Силерниң-биле ужуражыр, кыска-даа үеде болза ажылыңы чон-биле ужуражыр аргалыг болганымга сеткил ханыышкынын илередиринден эгелээн, эштер. Чуртта ханы чаартылгалар болгаш өскерлиишкиннер болуп турар амгы үеде ол кезээде эргежок чугула. Болуп турар чорудулгалар дугайында ылаптыг информация алырынга Төп Комитет болгаш чазак сонуургалдыг. Холду судалга тудуп алыры дээр иликпе.

Мында Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бюро кежигүннери, чазактың, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери, обкомнарның бирги секретарылары, күүскомнар даргалары, министрлер, өске-даа удуртукчу ажылдакчылар олуржуп турар-дыр. Мында ниитизи-биле оларның күш-ажылындан республиканың амыдыралы, бүгү ажылды организастап чорудары, келир үеге перспективаларны ажылдап кылыры хөйү-биле хамаарыжып турарлар чыгыын келген-дир. Амгы үеде силерниң кол хүлээлгенер — дең-дески чорукту, кижилерниң эки хөөнүн, бүгү республикага ажыл-херекчи хөөннүг турүзарын хандырары, улам ыңайгы хөгжүлдениң перспективаларын ажылыы чонга ажыдып бээри.

Афганистан Республиканың Президентизи, АУДП ТК-ниң Чиңгине секретары Наджибулла-биле ужуражыр дугайында айтырыг турул келгенде, меңээ болгаш Политбюродан эштерге оны Ташкентиге чүге эрттирип болбазыг деп бодал тыптып келген. Байдал — бодумнуң чугаамны оон эгелээринден күзел тур мен, Афганистанда таарыштыр шиитпирлээшкин чорудулгазы эң-не шиитпирлиг үе-чадазынче шилчий бергени ындыг ужуражыышкынны чорударын негей берген. Женевада амгы үеде бүгү чүве төнчүзүнде чедип келген, дугуржулгалар колдуунда белен, ынчалза-даа сөөлгү үе-чадада дугуржулгаларны болдурбайн барып болур бергедээшкиннер тургустунуп келген. Ындыг чорук немелде күжениишкиннерни негей берген.

Нарын шаптараазыннарны болгаш эрге-ажыктарны, бүгүле хамаарылгалыг чүүлдерни барымдаалап тургаш, бис Политбюрога тургустунуп келген байдалды чугаалажып көргеш, бистиң санал турарывыс-биле алырга, ол чорудулганы ам доозуптар арганы берип турар шиитпирли тып алган бис. Эң-не чоокку хүннерде дугуржулгага афган болгаш пакистан тала ат салып болур болгаш ооң-биле кады тодаргай документилерге магадылакчылар болуп, бис болгаш американнар ат салыптар кылдыр ону ынчаар доозар ужурлуг. Женева дугуржулгаларынга ат салыры Афганистанның иштинге национал эптежилге айтырыын болгаш анаа хамаарышкан политиктиг таарыштыр шиитпирлээшкинни кылырынга эң-не чогумчалыг байдалды тургузар ийик. Чоокку хүннерде дугуржулгага ат салдынган турар деп бодаар мен.

Женева дугуржулгаларынга ат салыры Афганистанның бодунда болуушкуннарның хөгжүлдезинге болгаш ооң-биле кады совет-афган харылзаалгага чаа үе-чаданы эгелээрин билип турар бис. Ол чаа үе-чадаже шилчип киреринiң дээгелеп үлүг ужур-дузалыг болурун база билип турар бис.

Бистиң кады кылган медегливисти силер номчаан азы радио дамчыштыр дыңнаан боор силер. Ында Совет Эвилелиниң кол түңнелдерин болгаш туружун база Афганистанбиле бистиң каттышкан туружузуту илереткен. Ол бүгү амгы үеде кончуг чугула. Ындыг ажылды кылып чоруткан болгаш ол дугайын силерге дыңнадырын эргежок чугула деп санап тур мен. Февраль 8-те ол дугайын медеглээни ышкаш, бо чылдың май 15-тен эгелеп совет шериглерни үндүрүп эгелээр деп турар бис.

Ам — бистиң иштики херектеривистиң дугайында, эде тургустунуушкуннуң канчаар чорул турарының, чуртта ол канчаар калбарып чорул турарының, ында кандыг айтырыглар туруп келгенининг дугайын. да. Катаптаашкын болу бээр чадавас боор. Ынчалза-даа маңаа, Узбекистанга, ону чиги-биле хүлээп алыр боор, чүге дээрге мында «катаптаашкындан мөргүл үрелбес» деп чугаалап турар. (Катты).

Шынап-ла, сөөлгү үеде партиэның Төп Комитединден, чазактың талазындан чуртта байдалдың дугайын, эде тургустунуушкуннуң чорул турарының дугайын ээзээш эвес чугаалап келген болгай. Мен эде тургустунуушкун айтырыгларының талазы-биле удаа-дараа, оон иштинде сөөлгү үеде хөй чугаалап келген мен. Ынчаныыже чамдык бодалдарны болгаш саналдарны чугаалаксап тур мен. Мен ону чүнүңдаа мурнунда ниити байдалбиле, ниити-эвилел сорулгалар болгаш айтырыглар-биле кады бүгү партияга, бистиң бүгү улузувуска чаа негелделерни тургузуп келген амгы үе-чададан түскай байдалын кыска-даа болза, Узбекистанда байдалды үнелеп көөрү-биле мен ону кылыр ужурлуг мен.

Ниитизи-биле эде тургустунуушкуннуң үе-чадаларының дугайын чугаалап тургаш, бис бирээзиин өскезинден кылымал өзу-биле ылгай көөрүн, бо баштайгы үе-чада эрте берген, арынны ажыптывыс, эге үениң сорулгаларын долузу-биле шиитпирлептивис, оон элээн өске чүве эгелей берген деп чугаалаксаавын турар бис. Ындыг хүнден, айның ындыг хүнүнден ам ийиги үе-чада эгелей берген деп аан. Ол кончуг бөдүүнчүткен билиишкин болур ийик. Херек кырында бис эге үе-чаданың азы ийиги чаданың дугайын чугаалап тура, бис оларның кайызында-даа оларны барымдаалап көөр ужурлуг онзагай чүүлдерниг дээрзин анаа-ла онзалап демдеглеп турар бис.

Эде тургустунуушкун чорудулгазын бис чүүден эгелээн бис? Ажыы-биле чугаалаарга, эң-не дорт идиг бериишкинни бис экономикада, социал талада ажыл-херектериин бөттүг байдалындан алган болгай бис. Мораль-политиктиг болгаш үгаан-бодал талазында база. Бүгү ниитилелдиң болгаш өг-бүле бүрүзүнүң амыдыралын, күш-ажылчы коллектив бүрүзүн бергедедип келген боттуг айтырыглар бистиң сагыш човаашкынывысты болдуруп турган. Ол чорук бисти сагыш човадып турган. Чеченчиди чугаалаар болза, бүгү-ле эжиктерже болгаш соңгаларже сөктап турган мөөннели берген айтырыгларны шиитпирлээрин биле бис баштай чурттап турар ниитилелривисти сайгарып көөр ужурлуг турган бис. Ону бүгү талалыг, харыысалгалыг болгаш принципиалдыг өзүбиле сайгарып көөр ужурлуг турган бис.

Ындыг сайгарылганы кылган, ооң-биле кады ону, мээң чугаалааным ышкаш, ону принципиалдыг туруштардан кылган. Эки-даа, таарымчалыг эвес чорудулгаларның ханы болгаш шын үнелээшкинниң түңнелинде бис боттуг байдалды билип алган бис. Ол чорук политикага даа, практиктиг ажыл-чорудулгага-даа түңнелдерни үндүрүп алыр арганы биске берген. Кезик-чамдык шиитпирлер-биле, ийи-чаңгыс практиктиг хемчегларни хүлээп алыры-биле, кандыг-бир кампанияны чорудары-биле кызыгаарлаттынмазы илдең болу берген. Байдал чүгүртү көргенинден элээн шыңгыы болгаш ханы болган. Соруга улуг хемчээлдиг болгаш үр хуусаалыг кылдыр көстүп үнүп келген. Бүгү ниитилелдиң үндезин эде тургустунуушкунун кылыр ужурлуг деп түңнелди бис үндүрүп алган бис.

Ылап-ла ындыг ажылдың болгаш ындыг түңнелдиң амызында стратегтиг план үнүп келген деп мен чугаалаар иймек мен. Ында эде тургустунуушкуннуң политиканы, экономиканы, культураны, бүгү үгаан-бодал амыдыралын, амгы үе-чадада ниитилел харылзааларының нарын бүгү комплекизин хаара туткан кол угланышкыннарны тодарадып тургускан. Алыс үтказы-биле алырга, бистиң күрүнеристиң салым-чолунуң, социализмниң салым-чолунуң дугайында, бистиң улузувустуң келир үезиниң дугайынды айтырыг туруп келген.

Социализмниң бүдүжүнде салдынган ооң күүзүн ажылдарының оруктарында ниитилелди үндезин чаартылгадан өске орук шынап-ла чок дээрзинге бүзүрээн бис. Тодаргай байдалдар, илаңгыя чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң үезинде тургустунуп келген социализм дугайында билиишкиннерден хосталып алырда партия шүдүрүү чорукту болгаш тура-соруктуң үндүрери чугула деп чүвени биле берген бис, тургузуушкуннуң методтарының дугайында эрги билиишкиннерден, ниитизи-биле чугаалаарга, социализмни хажыдып турган, үлүстүң чогаадыкчы арганарына шаптыхтап турган бүгү-ле чүүлдерден хосталыр үжүрлүг турган.

Политиканы хандыр бодап көөрү, ону тодарадыры болгаш ажылдап кылыры — баштайгы үе-чаданың үтказы болган. Ынчалзажок ол дээрге бүгү-ле чүүлдерни сайгарып билгени эвес-тир. Чок, ниитилелдиң эртем, үгаан-бодал күштерин киириштирбишаан, кайгамчык үлүг теоретиктиг, политиктиг ажылды партия ам-даа кылыр апаар.

Теория болгаш политика талазы-биле бистиң күжениишкиннеривис чүгле кошкавас үжүрлүг эвес, а харын-даа улам-на калбарар болгаш эде тургустунуушкуннуң чедип алдынган дүржулгазын барым, даалавышаан, чаа-чаа сорулгаларны тодаргайлап айтыр апаар, чүге дээрге, хөй чүүлдерни чаа ёзу-биле көөрүнге, эрткен үеник шын үнелеп көөрүнге ол дүржулга дузалап турар. Партияның XIX конференциязынга белеткелбиле болгаш ону эрттиреринбиле үлүг идегелдерни маңаа хамаарыштыр холбаштырып турар бис. Конференция болза ындыг хевирлиг ажыл-чорудулгага чаа идигни бээр үжүрлүг. Ынчангаш бөгүнгү байдалды болгаш эрткен үеник ханызы-биле тодаргайлап көөр, кол чүүл — алдынган кичээндириглерге болгаш боттуг билиишкиннерге үндезилээш, келир үеник тургузар төлээде, партияның теоретиктиг, политиктиг ажылын ылаавылалдыг үргүлчүлээр херек.

Ниитизи-биле мынчаар чугаалап болгар: эде тургустунуушкуннуң хандыр бодап көрдүнген, эртемге үндезилеттинген, тодаргай туруүнүн тып алганывыс — эде тургустунуушкуннуң баштайгы үе-чадазының кол түңнели-дир. А амгы үе-чадада кол чүүл болза политиканы, шиитпирлерни — а бисте эң-не кол угланыышкыннар талазы-биле олар хүлээп алдынган — амыдыралга боттуг ажылхеректер кылдыр боттандыралары болуур. Баштайгы үе-чадада бодап көрдүнген бүгү чүүлдерни: демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту дамчыштыр, экономиктиг үндезин реформаны дамчыштыр, социал политиканы чаа ёзубиле көөрүн дамчыштыр, ниитилелдиң мөзү-шынар болгаш үгаан-бодал талазы-биле кадыкшыырын дамчыштыр амыдыралга ам боттандырар херек.

Эде тургустунуушкун делгем орукче үнген. Ол амгы үеде бүгү ниитилелди бүрүүгаар шимчедип, кижилерниң бүгү массазын шимчээшкинче киирген.

Дүүн болгаш бөгүн элээн каш ужуражыышкыннарны кылдым. Кижилер ам чаартыныл турар-дыр. Кол чүүл — социал тоомча чок байдалдан, болдунуп турар чүүлдерни херекке албас чорухтан кижилериң үштүнүп үнүп турары-дыр. Кижилер даамай эвес апарган, сагыышсыраар чорук оларда тыптып келген. А ол дээрге харыысалгалыг болуур чорук-биле кеззээде холбаалыг болгай, эштер.

Ол чүге ындыг болуп турарыл? Чүге дээрге, ниитилел дугайында, бодунуң республиказының дугайында, бөгүнгү болгаш даартагы хүнүнүң дугайында, келир үеде кылыр чүүлдериниң дугайында кижилер улам-на хөйнү билип ап турар апарган. Кижи ол бүгүнү билип алгаш, ниити чорудулгага киржип эгелеп турардыр. Бодунуң бодалын, саналын илергейлээрин кижи бүрүзүнден база дилеп турар бис. Ынчангаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгага кижилерни киириштиреринге үндезилеттинген демократчыдылга чорудулгаларын дамчыштыр, үндезин реформаны дамчыштыр, бригадаларны, керээни боторуулга-чарылганы болгаш ооңдаа өске хөй-хөй чүүлдерни дамчыштыр, угаан-бодал байдалын кадыкшыдарын дамчыштыр — бо бүгү чүүлдерни дамчыштыр кижилер бодап эгелээн, оларның ажыл-чорудулгазы идепкейжээн. Ажылхеректерге, эде тургустунуушкунга, бодунуң чуртунуң салым-чолунга кижилерниң сонуургалын оттурганы — ол дээрге амдыысынга бистиң кылып четтиккенивис кол чүүл болуп турар деп чугаалап болур.

Ынчаарга ол байдал ооңбиле чергелештир, партияның бодун, ооң бүгү звеноларын, бистиң бүгү кадрларывысты, ийе, ниитизи-биле күш-ажылчы бүгү коллективтерни чаа байдалдарга таварыштырган. Эде тургустунуушкуннуң чедиишкини дээш демиселдиң шиитпирлиг үе-чадазы эгелээн деп чугаалаарының бүгү барымдаалары бисте бар. Эде тургустунуушкун болза бүгү ниитилелдиң, коллектив бүрүзүнүң, кижи бүрүзүнүң эргеажыктары-биле холбашкан амгы үеде эде тургустунуушкунуң алыс болгаш амгы сорулгаларының дугайында, ооң үтказының дугайында саналонналдарның солчуушкуннары улам-на калбарган. Үүн болуп турарын, удуртулганың чүнү бодап турарын билип алыр, хөй айтырыгларны салыр дээш кижилерниң сонуургалындан колдаан санал-онналдарның солчуушкуннары баштайгы үе-чадада болуп турганы магат-чок. А кажан кижи бүрүзүнге ам хамааржып келгенде, амыдырал боду хамаарылгалыг болу берген. Кижилер айтырыгларже дедир эглип, база катап салып турар апарган. Ынчаарга айтырыгларны улам тодаргай, улам сонуургалдыг чугаалажып көрүп турар апарган. Бүгү-ле чүүлдерни, эде тургустунуушкун чүнү саналдап, кижиден, бүгү ниитилелден ол чүнү негеп турарын үндезини-биле тодаргай билип алырын кижилер ам күзеп турар.

Ниитилелде санал-онал солчуушкуннары кайы хире болуп турарын, сонуургалдарның кайы хире хайныкканын бодап көрүкер даан. Чүү болуп турарын бодап көөрүн, бодунуң туружун тыварын, бодунуң салыышкынын киирерин азы кайы-бир чүүлдүң дугайында, чүнүң-биле чөпшээрешпезин медеглээрин кижи бүрүзү күзел турар. Мооң мурнунда — чөпшээрешпес-даа бол — ыыттавас турган болгай. Ындыг байдал бачытты чажырарынга эптиг болуп, хөй кижилерге таарымчалыг болуп турган. Мынчаар чугаалажып тур. ганнар: хурал эки эрткен — чаңгыс-даа айтырыг көдүрүлбээн, бегай чүве кезүлбээн. Ниитилелге, чуртка дыка хөй айтырыглар мөөннелген байдалдарда бези ындыг турган-дыр! Кажан чаңгыс-даа айтырыг көдүрүлбээнде — хурадды «эки», организастыг эрткен деп санап турган.

Хары угда ийи сорулганы, харын-даа ийи эвес, а ийи талалыг чаңгыс сорулганы шиитпирлээр херек деп чугаалаар бодаан мен. Хамыктың мурнунда бүгү угланыышкыннарга практиктиг сорулгаларны шиитпирлээрин дамчыштыр эде тургустунуушкунну бүрүүгаар шимчедир, ооң-биле чергелештир демократияга, политиктиг культурага өөренип алыр, бот-орулга-чарылганы болгаш ажыл-агыйны чорударының чаа методтарын өөренип алыр херек. Партия органнарының, Советтерниң ажылчорудулгазынга чаа методтарны шиитпирлээдип алыр херек. Эде тургустунуушкун боттуг түңнелдерни ам бези бээр болгаш совет кижилерниң амыдыралының база күш-ажылының байдалдарынга эки талаже эргилиишкиннерни хандырар кылдыр ажыл-херекти шак ынчаар чорудар херек.

(ТК-ның ажыл-чорудулгазын, да ындыг чүүлдү эскерген боор силер. Эде тургустунуушкун узун хуусаалыг үени черле эзээр апаар. Ынчалзажок кичээнгейни угландырарын болгаш бөгүн шиитпирлээрин шыңгыы негеп турар айтыырыглар база бар деп чугаалаар бодаан мен. Херек кырында өг-бүле бүрүзүнге, бүгү кижилерге сонуургалдыг чүүлдерни — кадык камгалалының болгаш өөредилгениң байдалын ооң-биле холбаштыр чугаалажып көрген бис. Оларны бири эзлчегде чугаалажып көрген бис. Чүгле кадык камгалалынга безин алды милливод ажыг рубльди тускайлаан. Ооң материал-техниктиг баазазын ыяжыглаарынга, эмнер-биле хандырарынга, эмчилерниң, медицина ажылдакчыларының материалдыг сонуургалын бедиреринге акша-хөреңгилерни тыпкан бис.

Азы школадан дээди өөредилге черинге чедир — бистиң ниити билиг системевистың реформазын ап көрээли.

Аъш-чем айтырыы-биле холбашкан хөй айтырыларны шиитпирлээри чугула дээрзин барымдаалап көрүп турар бис. Аграр секторунга идепкейлиг болгаш түңнелдинг болур чорукту көдүрер дээш аңаа улуг идиг бериишкиннерни кылган.

Азы амгы хереглелдер, амгы негелдедер ёзугаар бистерни амгы үеде хандырып шыдаавайн турар бараанарныңдаа ап көрээли.

Азы чуртталга бажыңнарының дугайы. Ол айтырыгны шиитпирлээр дээш ынзар немелде салыышкыннарны база киирген. Бүдүрүлге тудуунга көрдүнген капитал салыышкыннарының 10 хуузун чурттална бажыңнарының тудуунче шилчиткен. Хуузунда тудуг кылырынга кызыгаарлаашкынарны күш чок болдурган. Кооператив тудуунуң хемчээлдерин калбартырыңы айтырыгларын чоокта чаа чугаалажып көрдүвүс. Тудуг материалдарының баазазын хөгжүдер талазы-биле чугула шиитпирни хүлээп алган.

Үени негээр стратегтиг айтырыгларны шиитпирлээрин көрбүшаан, кижилерниң амыдыралын экижидер ындыг хөй айтырыгларны ынчаар дүрген шиитпирлээрин күзеп турар бис.

Эштер! Эде тургустунуушкун апрель Пленумундан эгелээн: ам каш-ла хонгаш үш чыл болур. Эде тургустунуушкунда эң-не берге чүүл — ол дээрге бодаашкынның эде тургустунуушкуну дээрзин ол чылдар ылаптыг бадыткап көргүскен.

Ажык-чарлыг чорукка, демократияга, бот-орулга-чарылгага болгаш ажыл-агыйны чорударының чаа методтарынга, ылаңгыя керээ методунуң янзы-бүрү хевирлеринге, оларның аразында культура талазы-биле чорудулгаларга хамаарышкан бүгү чүүлдер чиги-биле чедип алдынмайн турар болгай, эштер. Партияның бодунга, партийжи органнарга, партийжи кадрларга, Советтерге, хөй-ниити организацияларынга хөй негелделерни амыдыралдың кылганын эскербейн турар эвес-ле болгай бис. Чижээ, чонның хол бөлүктерин хаара туткан хөй, ниити организацияларның кедергей үлүг четкизи бар турбуже, олердан өске каттыжыышкыннар болгаш организациялар хенертен тургустунуп эгелээн. Чүге? Чүге дээрге, бар организацияларда бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле, салдары болгаш методтарыбиле кижилерни хандырып шыдаавайн турар-дыр. Демги организацияларның немей тыптып келгени чогум-на ооңбиле холбашкан.

Мындыг чүүлдүң дугайында база чугаалаар үжүрлүг мен. Эде тургустунуушкуннуң чаа үе-чадазының бүгү угланыышкыннарында айтырыгларның үлүг хемчээлдии, чаазы, ажыы-биле чугаалаарга, чамдык кижилерни анаа-ла коргудупкан. Эвээш эвес кижилер шуут-ла девидей берген. Бодалдарга будалыышкын илдең-не тыптып келген. «Ат болду!» деп, чамдык кижилер алгыржы берген. А эде тургустунуушкуннуң сөкседыр деп негээрни оортан ырак эвес-ле болгай.

Ындыг байдалды, эде тургустунуушкуннуң хөгжүлдезинге амгы үе-чаданың ындыг эң чугулазын Төп Комитет билгеш, эде тургустунуушкуннуң идеологтуг хандырыышкыны ам эң-не чугула үжүр-дузалыг соруга болу берген деп түңнелди кылган.

Ынчангаш[1] ол айтырыгны ТК-ның февраль Пленумунга чогум-на шиитпирлиг тургузары негеттинин келген. Колхозчуларның бүгү-эвилел съездизинге ол айтырыгны база чугаалажып көрген бис. Ол айтырыгны чоокта чаа «Правданың» апрель 6-да үүлүнге база чыыткан.

Кандыг-даа революция ышкаш, эде тургустунуушкун база медерелди, бодаашкынны шиитпирлиг, революстуг ёзу-биле эдерип негеп турар дээрзин силерге угаадып чугаалаар бодаан иймек мен, эштер. Ол чокка үндезин чаартылгаларны базиска-даа, политиктиг надстройкага-даа боттандырары болдунмас.

Амыдыралдың бодунуң көдүрген айтырыгларынга харыыларны бистиң ниитилел болгаш политиктиг тургузуустуң даштындан, эвес, а социализмниң күүзүн долу ажыдып ажыглаарының оруктерындан дилеп, тып ап турар бис.

Социалистиг үндезин чаартылгаларның эргежок чугуласын партия шагда-ла эскерип билген. 50, 60, 70 чылдарда чаңгыс эвес удаа орлаашкынныр кыядынган. Оларны бистер-даа, мында орар эштер-даа утпаан, чүгле дыка аныяк кижилер оны билбес боор. Ындыг орлаашкыннарның түңнелдери баштай боттуг, көскү турган. 1953 чылдың сентябрь Пленумун көрээлиңер. Көдээ ажылагыйны хөгжүдеринге ол кайы хире иди бержик. Ынчалзада-да 1958 чылдан эгелеп байдал өскерлип эгелээн. 1965 чылдың март Пленумун көрээлиңер. Ол дээрге ниитилелди удуртурунуң, чүгле көдээ ажыл-агыйның экономиказынга эвес, ниити экономикага хамаарылганың чаа концепциязы болган ышкажыгай.

Оны эртемге үндезилээн турган. Ол сөскн беш чыл турган болгай, чүгле көдээ ажыл-агыйга эвес, өске-даа чүүлдерге кайы хире көскү немей өзүлде ынчан болгандыр.

Оон алгаш көөрге орлаашкыышкынар, боттуг, шиитпирлиг орлаашкыышкынар турган-дыр ийин, чүгле олар тудуу, комплекстиг эвес, айтырыгның кайы-бир кезиин хаара туткан, холбаа чок, бир айтырыгны оскези-биле тулгаштырбаан турган-дыр. Хүлээп алдынган безин шиитпирлерни боттандырарынга турум эвес чорук салдар чедирип турган. Үндезин чаартылгалар кылыр дээн дыка хөй орлаашкыышкынар чедимче чок болган, чүге дээрге демократияның хөгжүлдези болгаш калбарыышкыны чер албайн турган. Бүгү-ле чүүлдерни кабинетке шиитпирлээр, а чонну шиитпирлер белеткээринге-даа, ону боттандырарынга-даа долузу-биле киирриштирбейн турган. Ооң ындыг турган чылдагааны, партия боду-даа, чурттуң ажылдакчы кадрлары-даа эрги чаңчылдан үштүнмаан болгаш удуртулганың чагырып дужаар арганарындан үнмейн турганы, ол чорук демократияга-биле чөрүшкек. Социализмниң ол чокта сайзыраазы, демократияның социализмни хөгжүдеринге шиитпирлиг ужур-дузазын ханы медереп билбейн турган.

Ол дугайын чүге чугаалап турар деп мен, эштер. Ол дээрге бөгүн чуртта калбарып турар чугаа-сооттуң болгаш дискуссияның кол пункуларының бирээзин ышкажыл. Командылап чагырар системага хандыкшылдыг кижилер болуңуң туружун анаа салбайн турар.

(Эгезин Төнчүзү 2-гн арында).

МОСКВАЖЕ АЯН-ЧОРУК

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чалааны-биле ЧКП ТК-ниң Президиум кежигүнү, Чехословак Социалистиг Республиканың Президентизи Г. Гусак албанның найыралдыг аян-чоруун кылып апрель 11-де Москвада чедип келген.

Аэродромга ону СЭКП ТКның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. А. Громыко, ССРЭ-ниң дештыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

• • •

Ол-ла хүн Кремльге А. А. Громыко болгаш Г. Гусак чугаалажыышкынар чоруткан. Аңаа Э. А. Шеварднадзе, ЧССР-ниң дештыкы херектер министри Б. Хнеупек, албанның совет болгаш чехословак өске-даа кижилери киришкен.

ССРЭ-ниң болгаш ЧССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче угланган СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш ЧКП-ниң XVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып чорудуп турарының дугайын ийи тала бот-боттарынга дыңнаткан.

Чуртта эде тургустунуушкун. нуң калбарып чоруп турарының, совет ниитилел амыдыралының бүгү талаларының демократчыдылгазының болгаш чаартылгазының дугайын А. А. Громыко чугаалап берген. Кижи факторунуң күүзүлүг күжүн хөделдирип үндүрер ужурлуг элээн каш чугула хоойлуларны хүлээп алганы ниитилел амыдыралының бүгү талаларының шынар талазы-биле ханы чаартылгаларын боттандырарынга дузалаар.

ЧКП ТК-ның апрель (1988 ч.) Пленумунуң түңнелдериниң, Чехословакияда болуп турар өскерлиишкиннериң алыс утказының, ниитилел амыдыралының бүгү талаларында экономиктиг үндезин реформазының болгаш демократчыдылганың дугайын Г. Гусак дыңнаткан.

Ийи чурттуң экономиктиг кады ажылдажылгазын ханыладырының, оон механизмин дээди деңнелге чедип алдынган принципиалдыг дугуржулгаларын сёзүзу-биле сайзырадгайжыдарының айтырыгларын чугаалажып көрген. Өөредилге болгаш культура талазы-биле харылзааларны улам ынай хөгжүдерин, ажылчы чоннарның харылзааларын калбартырын А. А. Громыко болгаш Г. Гусак саналдааннар.

Делегей политиказының чугула айтырыгларын чугаалажып турер үеде Европада болгаш ниитизи-биле делегейде амгы байдалды үнелеп көөрүндө үзел-бодалдарның чаңгыс-аайы бадыткаттынган. Бүгү-ниити тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң эргежыктерынга дуустур делегей ареназынга Совет Эвилелиниң болгаш Чехословакияның деңниг хөделиишкиннерин ханыладырынче быжыг шиитпирлиг чорук илергейлеттинген.

Чугаалажыышкынар ийи чурттуң улустарының ақы-дүңмалышкы харылзааларынга чаңчыл апарганы чылыг, эш хуузунуң байдалынга эрткен.

• • •

Кремльге совет-чехословак документилерге ат салыышкыны болган.

А. А. Громыко болгаш Г. Гусак Совет-чехословак кеды кылган коммюникеге ат салганнар.

Э. А. Шеварднадзе болгаш Б. Хнеупек Совет Эвилелинге Чехословакияның культура-информация төвүн тургузарының болгаш оон ажыл-чорудулгазының дугайында ССРЭ болгаш ЧССР-ниң чазактары аразында Дугуржулгага, ийи чурттуң аразында культура, өөредилге болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылганың чазактар аразының комиссиязын тургузар дугайында Протоколга, ол ышкаш ССРЭ-ниң ДХМ болгаш ЧССРниң федералдыг ДХМ-ниң аразында кады ажылдажылга дугайында Протоколга ат салганнар.

Ат салыышкын үезинде чугаалажыышкыннарга киржип турган совет болгаш чехословак албанның кижилери киришкен.

• • •

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден ЧССР-ниң Президентизинге алдар болдуруп Кремльге дүштеки шайлалга эрттирген.

Аалчы-биле кады аян-чорук үезинде ону үдеп чораан албанның чехословак кижилери чораан.

Совет таладан эштер А. А. Громыко, В. И. Воротников, Э. А. Шеварднадзе, П. Н. Демичев, В. А. Медведев, А. И. Лукьянов, албанның өске-даа кижилери чораан.

Чылыг, найыралдыг байдалга үезинде А. А. Громыко болгаш Г. Гусак чүве чугаалаанар, ук чугааларны адыш часкаашкыны-биле уткаан.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң кежигүнүнге эш А. Е. Федоровту соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң кежигүнүнге эш Александр Ефимович Федоровту соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың апрель 12.

Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязының хүлээлгезинден эш А. Е. Федоровту хуусаа бетинде хостаарының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«РСФСР-ниң суд тургузуунуң дугайында» Хоойлузунуң 73 чүүлүнге үндезилээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң кежигүнүнге соңгутканыбиле холбаштыр Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязының хүлээлгезинден эш Александр Ефимович Федоровту хуусаа бетинде хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың апрель 12.

ЧУРУКТА: аныяк дашчы Мерген Өдекпен Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда чуртталга бажыңының тудуунда ажылдап турар. Тес-Хем чурттуг бо аныяк ажылчын шериг албанындан халашкан соонда Тываның найысылалының тудугларынга ажылдап эгелээн. Эрткен үш чылдың дүргүзүнда бо комсомолчу тудугжу элээн каш тудугларны ажыглалга киирриишкен.

Анатолий Монгуш удуртқан ооң бригадазы ол бажыңны дүрген доозар соруга салгаш, ийи эзлчеглиг ажылдап турар. Бригада тудуг ажылдарының планын бирги кварталда чедиишкиниг боттандырган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧЕДИИШКИНИ—ЧОННУҢ ХОЛУНДА

[Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда].

Амгы үеде демократчыдыгга чоруп турар. Командылаар аргалар согуггa таваржып турар. Ажык-чарлыг чорукту, демократияны, бот-орулга-чарылганы, керээни, бригада чевүлелин, күш-ажылчы коллективтер чевүлелин дамчыштыр кижилер ниити хөрекке киржил турар. Бо чорук чамдык кижилерниң сеткилинге кирбейн турар, чамдыктарга таварышпайн турар. Эрги үеде ышкаш командылаксаар чаңчыл ам-даа арткан. Заводту, кишлакты, суурну, колхозту, районну, хоорайны бодунуң эзлел чери ышкаш көөр кижилер ам-даа бар.

Ынчангаш бо талазы-биле чүгле дискуссия чорбайн турар. Бо чугула айтырыгны долгандыр партия болгаш совет органнарның, күш-ажылчы коллективтериң, ниитилелдиң бүгү кезектериниң боттуг амыдыралында боттуг демисел калбарып турар. Бо чүүлдүң бистиң эде тургустунуушкунувустүң бо талазында чоруп турары кайгамчык-тыр деп чугаалаар-дыр мен. Чон бодунуң күжүн немеп турары кайгамчык-тыр. Чон бажын көдүрүп келген, бодунуң эргелерин ханы медереп биле берген, Совет эрге-чагырганың чылдарында оон мөөнеп алганы билиг-мергежилиг улуг болгай. Ынчангаш ол ниитилел амыдыралында болуп турар бүгү чорудулгаларга бедик медереддиг киржип эгелээн.

Социалистиг демократияның артык күжүн ажыглавайн, социализмниң артык күжүн илередип, эде тургустунуушкунну чайгыльыш чок кылып шыдаавас бис, эштер, ынчан оон сорулгалары чедип алдынмас, социализмниң ленинчи идеалдары чоннуу болурун чедип ап шыдаввас-даа бис.

Бо пунктуну чүге онзалап демделеп турар мен? Чүге дээрге ол эң чугула-дыр, эштер. Бо залда олурар кижилерни барымдаалап көөр болза, бо ажык, партийжи дылга болуур үжүрлүг чугааның темазы-дыр харын. Чамдыкта «Демократия деп чүвениң чедирген түңнели бо ышкажыл!», «Силерниң эде тургустунуушкунуңарның чедирген түңнели ол ышкажыл!» дээн сөстер дыңналгылаавр болгай. Ол чугааларның артында чүү бар дээрзин бистер тодаргай көөр үжүрлүг бис. Оон артында чонга хүндүткел чок чорук көстүп турар-дыр. Ону шуут ынча дээр мен. Ол дээрге чонның мерген үгаанынга, патриотизминге, оон үгаа-сарыылыга, оон чогаадыкчы мергежилиге бүзүревес чорук-тур, оон харыысалгазынга болгаш социализмге бердинген бүзүревес чорук-тур.

Командылаар, бюрократчы аргаларның ажык чогун, оон бистиң амгы сорулгаларывыстың бүдүжүнге дүүшпезин, а эң кол чүве —оон эргижирээнин, совет үлүстүң культура болгаш политика талазы-биле деңнелинге дүүшпезин амыдырал эң-не тодаргайы-биле көргүскен.

Бөгүнгү айтырыывыстың өзээ бо-дур, эштер. Бо дугайын чугаалап тура, колхозчулар сүездизин сактып тур мен. Аңаа киришкен эштер силерниң арааларда база бар боор. Сүездиниң бедик деңнели: киржикчилерниң калбарткан дискуссияларның деңнели-даа, айтырыгларның чидии-даа, чурт дугайында ханы сагыш салыышкын-даа, Аъш-чем программазын шиитпирлээри дээш харыысалганы медерел билип турары-даа Политбюрода бистерни дыка өөрткен. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, тараачынар боттарының соруглаларын күрүне туружундан көрүп турар-дыр.

Съездиниң киржикчилери ол турушту эзлеп, көдээ ажылагыйда инициативаны хөгжүдеринге шаптыктап турар бүгү чүүлдерни чайладырын, чогаадыкчы, бот-тускайлаң, тывыңгыр чорукка орукту ажыдарын шыңгыы негеп турганнар. Санал бергеннерниң барык 100 хуузу колхозтарны чагырып дужаар чорукту болдурбазын негеп-даа, дилеп-даа турганнар. Ол хиреде-ле чамдык кижилер ону билбейн турар болгаш чүүктү эрги, дөгейленген орук-биле сөөртпүшаан. Чүге четкен-дир бис, эштер! Чүү чүвеге четкен-дир бис!

Бо хүннерде Узбекистанның ажылчы чону-биле эллээн каш кыска үжүражыышкын эрттирдим. Сагыш-сеткилимни чүү чүве аажок хөлзеткенил? Кижилерниң идепкейлиг чоруу, оларның ажыы, эң нарын айтыгларны чугаалажыр күзели.

Колхозчуган сүездиин биле бо үжүражыышкыннар бистиң чонувустуң овур-хевирин бир янзы кылдыр көргүстү. Чон өске апарган-дыр. Ол чүүлдү, эштер, эң ханы бодалбиле үнелеп көөр херек. Ону сайгарып биямп алыр херек. Моон аажок шыңгыы, аажок шыңгыы түңнел үнүп турер-дыр. Бистиң чонувуста чугаалаар чүүл-даа, эде тургустунуушкун дээш демиселге үндүрер күш-даа бар. Ол бодунуң күчүзүн чүгле демократизмниң, калбак демократчыдыгланың байдалдарында ажыглап шыдаавр.

Бистиң кадрларывыс калбак демократияның байдалдарында ажылдаарының методтарын чүткүлдүү-биле шиңгээдип алыр үжүрлүг. Ол дээрге нарын эртем болуур. Бис ону Төп Комитетке чүртүүн эң улуг айтырыгларын, бистиң ниитилелливисте маргылдаалыг айтырыгларны чугаалажып турар үеде билип турар бис. ТК-ның апрель Пленумунуң соонда эртжен үш чыл дургузунда ажылдап келген дружүлаавыстан мендаа, мээң Политбюрода эштерим-даа — чүгле демократияның оруу-биле, демократчыдыгга чорудулгазының аргазы-биле, чон-биле эң-не чоок харылзажылга-биле шын шиитпирни, бистиң ниитилелливистиң кандыг-даа айтырылының бүгү тала-биле бодап кылган шиитпирин үнүрүп болур деп бир аай түңнелге кээп турар бис. Эде тургустунуушкунуңуң эчис сорулгаларын чедери дээш идепкейлиг демиселче чонну чүгле ынчан киришткирип болур. Чагырып дужаар, командылаар, кижилер хүндүлевес, оларның негелделерин болгаш хереглелдерин, саналдарын болгаш бодалдарын херекке албас чоруктан шиитпирлиг дүгүржүп ап көрээлиңер. Аңаа оларның талазындан хөрыы — өзүп орар социал идепкей, политиктиг идепкей болуур деп бүзүредип тур мен.

База бир чүүл бар, эштер. Мурнунда бис дыка улуг айтырыгларны сегирип алыр, ону эчизинге чедирбес, көрдүнген чүүлдерни күүсетпес турган бис. Оон үржүүндан чүрттүү социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын күүсетпейн үзүп келген бис. Ол чорук чонның чаагай чоруунга, бистиң ниитилелливистиң хөгжүлдезинге багай салдарлыг болган.

Моортан чогуур түңнелдерни үндүрген ышкаш болган бис, ынчалзажок шуптузун өөренип көрбээн, түңнелдер чедир үндүртүнмээн хевирлиг. Ынчангаш беш чылдың эрткен ийи чылын үнелеп тура, сес биле ажыл-херек аразында карышкактыг боон турарын эскерип турар бис.

Эрги аарыг дыка ханы, хоочу боон шилчээн деп болуур. Эде тургустунуушкуннуң байдалдарында безин хүлээп алдынган эки шиитпирлер эвээш эвес таварылгаларда долу хемчээлдии-биле күүсеттимейн турар. Ынаыг болганда, эрги-ле частырыглар катаптаттынып турар-дыр. Ажылдың эрги аргахевирлери ам-даа күштүг боон турары-биле, күш-ажылчы коллективтер болгаш кадрлар ам-даа долузу-биле эде тургустунуп шыдаваны-биле мону база тайылбырлап болур-ла харын. Оон-биле кады чаа механизмнер чер болганда ам-даа күштүг боон кирбээн. Ол ыңдыг болуру-даа шын. Ынчалзажок, эштер, моон хөйну кылып болур турган, кыдыынганындан хөйну чедип ап болуур турган.

Узбекистанда ажыл-херектерниң байдалын партийжи өзү-биле шыңгыы сайгарып көөрүүнерни дилеп, кыйгырып тур мен. Бо дугайын ам чоп чугаалап турарым ол! Чүүнүда мурнунда сөөлгү чылдарда республиканың экономиказының хөгжүлдезиниң темплиери кудулаан. Тургустунуп келген байдалды сайгарып көөрүүн. Республиканың ажылчы чону, бүгү чурт-даа, ап болуур турганындан дыка эвээшти алганбыр. Моортан карышкак чорук, ниити ритмниң хажыдыышкыны тыптып келген. Бисте бүгү республикалар боттоттарының аразында сырый холбаа харылзаалыг. Хөрек кырында алыр болза, олар кайы-бирээзи чокка чурттап шыдавас. Ол дээрге чаңгыс аай комплекс, ниити-эвилел чергелиг чаңгыс аай организмдир. Ынчангаш кайы-ла бир черге кандыг-бир чырга тыптырга, ол бүгү организмниң байдалынга салдарлыг апаар. Бистиң күрүневи бүгү чүүлдер харылзаалыг.

Силерниң кичээнгейиңерни үлетпүр, тудуг, ылаңгыя көдээ ажыл-агый талазы-биле планнарны күүсетпейн турарыңарже углардырып тур мен. Чыл бүрүде чурттарга бажыңнарын чедир дужаавас-тыр силер. Силерде улуг панельдиг бажың тудуунуң күчүлери чүгле 68 хуу ажыглаттынып турар, түүйбү, цемент болгаш өске-даа тудуг материалдары бүдүрер талазы-биле заводтарны калбартыры болгаш чаарты эде дериири оожум боон келген. Моны чүү деп билирил?

Азы еске бир чижектен, республикага мырыңай кол боон турар чадаас көргүзүгден ап көрээлиңер. Мен мында сүгтаттыг черлерниң ажыглалын чугаалап турарым ол. Бо айтырыгны эш Нишанов ылаптыг шын тургускан болгаш мен ону деткип тур мен. Сүгтаттыг чер дээрге республиканың алдын фондузу-дур. Бүгү культураларның дүжүдү сүгтаттыг черниң арга-курлавырларынга дүүшпейн турар деп чугаалаары безин долу эвес ийик. Сөөлгү үеде сүгтаттыг черлерниң дүжүткүрү кудулап келген. Бо дээрге бистиң шуптузустү канчаар-даа аажок дүүредир үжүрлүг айтырыг-дыр. Узбекистан — еске черлерге шуут үнмес шак ыңдыг дыка хөй культураларның берикчизи. А чүртка ыңдыг культуралар херек боон турар. Мыңдыг байдал дээрге шуут халаптыр, эштер. Сүгтаттыг черлерниң чогуур дээштиг ажыглалы чокка республиканың амыдыралы канчап чогуур боор. Сүгтаттыг черлерниң барык чартык кезии шыңгыы мелиоративтиг экижидилгенж, ылаңгыя кужурланганындан экижидилгени негеп турар байдалдыгтурары канчап-даа таварышпас.

Оон ынай, Хоорайда-даа, көдээдеде-даа школа назыны четпээн уруглар албан черлери чедишпес. Ыңдыг байдал турда-ла, бо талазы-биле ажылдарның хемчээли дыка эвээш. Дүүн Ташкентиниң кыдыында чаа микрорайонга херээженнер мени үглеп келгеш, бирле дугаар чугаалаан үүлү мындыг болду: «Михаил Сергеевич, уруглар тургузар чер шуут чок-тур. Ажылдан чоруур дээрге, урулларны каяа каантарыл». Чаңгыс-даа будүрүлге, чаңгыс-даа совхоз болгаш колхоз, чаңгыс-даа тудуг организациязы бо чугула херектиң кыдынга артпас кылдыр шак ынчаар айтырыгны тургузар апаар. Бүгү республиканы уруглаар садының айтырыын шиитпирлээриниче көдүрер хөрек. Бо дээрге — кижиге хамаарылгалыг айтырыг-дыр! Бо дээрге бистиң байдалдарывыста — соңгаарладып болбас, мурнеды шиитпирлээр кол соруулга-дыр.

Оон аңгыда. Республикада тургустунган күчү-шыдалдар чогуур беримчезин бербейн турары дээрге база-ла ажылдың четпези-дир. Узбекистанның көдээ ажыл-агыйынга хөй акша-хереңгини үндүрген. Көрүп көрүңер даан: көдээ ажыл-агыйның фонд-биле чепсегленгени 1970 чылдан 1986 чылга чедир 4,1 катап өскен, а ниити продукциязы чүгле бүдүн чертык катап көвүдээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ол-ла деңнелинде арткан. 80 чылдарның эгезинден республиканың көдээ ажыл-агыйының продукциязының хемчээли өспестээн. Бо дээрге кончуг дүвүренчиг байдал-дыр.

Харыысалгалыг сайгарылга херек, улуг хемчөглерни боттандырары, республиканың бүгү ажылчы чонун мобилизастаары чугула. Узбекистанда бойдустуң болгаш күш-ажылдың улуг курлавырлары бар, материалдыг, техниктиг күчүлүг улуг база бар. Бистиң бөгүнгү чугаавысты кижи бүрүзү сактып алырын, кижи бүрүзүнүң шыңгыы боданыры күүзээр-дир мен. Ынчангаш Узбекистанның экономиказын берге байдалдан үштурунуң боттуг оруун тывар херек.

Мооң-биле холбаштыр силерге үүнү сүмелеп болурул? Бир эвес таваржыр болза —боданып көрүңер. Ам дээрезинде чаа улуг бүдүрүлгелер тударынче сундуклас болза эки. Эргилерин чаарты эде дериир херек. Ынчангаш улуг бүдүрүлгелерниң үргүлчү ажыглаттынар фондуларын чаартырын дамчыштыр оларның аргаларын ажыдар херек. А ынчаарга бойдустуң болгаш ылаңгыя куш-ажылчы курлавырларны эң-не дүрген ажыглап киирер дизе, оргумак болгаш бичии бүдүрүлгелерни, заводтарның филиалдарын тударының үтшин-биле хөделир херек.

Экономиктиг үндезин реформаның, бот-орулга-чарылгаже, ажыл-агый чорудулгазының чаа арга-хевирлеринче шилчилгениң ажыдып турар аргакурлавырларын калбаа-биле ажыглаар ужурлуг бис деп чүве черле маргыш чок. Кайда-ла оларны шиңгээдип апкан болдур, ында беримче шуут бир еске-дир. Олар күш-ажылга хамаарылганы ескертип турар болгаш ол чорук алыс бедик түңнел көргүзүүлер боон илерел турар.

Силер аъш-чем болгаш чиик үлетпүрүү хөгжүдүрииниң күсели-биле хөйну кыып болур силер. Ол дээрге, мен бодап көөрүмге, силерниң «алдын ужуулар» ында ышкаш. Чоокку үеде Узбекистан чүгле бодүүн хереглелдерин дүгээр эвес, а харын еске-даа республикаларның хереглелин хандырар хире ыңдыг деңнелге чедер боор деп бодай-дыр мен.

Кооперация болгаш ачыдуза албанын хөгжүдери улуг аргаларны ажыдып турар. Бола бүгүнү, эштер, бодап кылыр, ажыл-херекчи өзү-биле бодап турган кылыр херек, боттарының бүгү-ле —улуг-даа, бичии-даа аргаларын тывары дээш боданыр, хөделир херек.

Мен бодаарымга, бир эвес чонга эки программаны сүмелээр болза, ол улуг ажыл-херектежже көдүрлүр, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир шак ыңдыг хөөн республикада ам бар ышкаш. Бо дээрге, эштер, республиканың партия организациязының бүгү удуртукчу кадрларының эң-не чугула сорулгазы-дыр.

Бис бо чугааны эде тургустунуушкунуңуң база ону боттандырарынга кижи бүрүзүнүң салыышкынының көрүжүнден кылып турар болганывыста, база бир мындыг чүүлдү чугаалаксай-дыр мен. Бис хөй националдыг чүртта чурттап турар бис. Ынчангаш ам бүгү ниитилелде улуг чаартылгаларны боттандырып турар болганывыста, бис оларның бистиң ниити эвилелливиске болгаш республика бүрүзүнге, националдар аразында харылзааларга салдарын кезээде көренип көөр үжүрлүг бис. Кандыг-даа социал болгаш экономиктиг айтырыгны, культураның, демократчылдыгның, ажык-чарлыг чоруктуң айтырының шиитпирлээри кажан-даа чон бүрүзүнүң, нацив бүрүзүнүң эрге-ажыктарынга кандыгла-бир янзылыг дээп турар. Ынчангаш оларны улустарның болгаш нацияларның бот-боттарынның билчилгезинге база кады ажылдажылгазынга багай салдар чедирбес кылдыр албан ынчаар шиитпирлээр херек. Бистиң улустарывыстың найыралы улам быжыглып турар кылдыр чогум-на ынчаар шиитпирлээр херек. Ол дээрге —Октябрь революциязының болгаш социализмниң өндүр улуг чаалап алыышкыны-дыр. Айтырының эң чугула бир талазы мындыг-дыр.

Оон өске талазы база бар: сөөлгү чылдарның боттуг амыдыралында, ленинчи национал политиканың кайгамчык улуг чедишкиннери, Октябрьның соонда эрткен 70 чылдарның дүргүзүнда бистиң мөөнеп алганывыс, шынап-ла, ховар дээн дүржүлгевис бар-даа болза, бис эвээш эвес шыңгыы айтырыгларга таваржып турар бис — оларны кичээнгейлиг өөренип көөрү, топтуг үнелеп көөрү, бодамчалыг түңнелдерни үндүрери чугула, чогуур үезинде болгаш ылаптыг шиитпирлерни хүлээп алырын негеп турар айтырыглар-дыр. Бо темага хамаарыштыр мооң мурнунда база чугаалап турган мен. Бис бо-даа айтырыг талазы-биле эргижирээн, схемажыткан хамаарылгадан чайлаар ужурлуг бис. Бис боттарывыстың чедишкиннеривисти чүгле демделгээр чорук-биле қызыгаарлаттынмас ужурлуг бис.

Бистиң ниитилелливис хөгжүп турар. Оон социал болгаш экономиктиг чорудулгалары улус бүрүзүнүң национал бот-үгаанмедерелинниң өзүлдези-биле, оларның интеллектуалдыг күжүнүң, нация бүрүзүнүң мөзушынар байлакшылы-биле чергелештир хөгжүүрү билдиңгир. Бо бүгүнүң чаа-чаа айтырыгларны тургузуп кээри билдиңгир, ынчангаш оларны топтуг, бодалдыг анализке болгаш боттуг тодарадылгаларга үндезилээш, шиитпирлээр херек.

Ол ышкаш бистер аңыдыралче улам-на чаа-чаа салгалдарның эгелеп кирип турарын, интернационализмниң дуржулгазының ала-чайгаар-ла дамчыттынмазын база барымдаалап көөр ужурлуг бис. Салгал бүрүзү-ле боттарының интернационализм школазын эртер болгаш бистиң нацианалдар аразында байлакшылывысты база мурнундагы салгалдарының ону быжыглаар дээш кылган чүүлдерин үнелеп көөрүнге өөренген турар ужурлуг. А кол-ла чүүл—улустарның найыралын, демниг ажыл-ижин болгаш бот-боттарынга чоокшулажырын быжыглаарынга боттарының үлүүн киириштирери боон турар.

Бо айтырыгның талазы-биле кандыг-даа маргыжылга, кандыг-даа санал-онаал солчурунга барымдаа кылыр чүүлдеривис бисте бар болгай, эштер. Ооңбиле кады өйү келген айтырыгларны шиитпирлээри негеттинип турар болгаш бистиң демократиявыстың өзүзу-биле, бот-боттарын хүндүткел көөрүнүң, дең эргениң болгаш акы-дүмалышкы өзүнүң принциптерингe дүүштүр шиитпирлеттинген түруп болур айтырыларны шыңгыызы-биле, харыысалгалыг чугаалажып көөр төлээде, ажык болур үжүрлүг.

Сорулгаларның улуу, ажылдарның хемчээли партияны чаа негелде байдалче киирип турар.

Ниитилелдиң политиктиг авангарды болур ролюн СЭКПниң чогум канчаар күүсеидир апаарындан бистиң эчис сорулгаларывыстың чедип алдынары кажангызындан-даа артык хамаажып турар. СЭКП-ниң партия Төп Комитединиң, эвилелдевиске республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия комитеди бүрүзүнүң, партия организациязы бүрүзүнүң, коммунист бүрүзүнүң канчаар хөделип, ажылдаарындан эде тургустунуушкунуңуң салымчолу шиитпирлиг чергелиг хамаажып апаар.

Чуртта эде, тургустунуушкун канчаар-даа аажок улуг революстуг херек-тир. Партия ол чаартылганың ханы чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарын холунда доктаамал тудуп турар. Бо кыска үениң иштинде бистер хөй чүүлдерни кылыр аргалыг болган-даа бис. Партияның эде тургустунуушкуннуң бажында чоруп турары принципиалдыг үжүр-дузалыг боон турар. Ынчалза-даа ынчаар көөр чорук чаа-чаа болуушкуннарны бодап көөрүнүң, ол ышкаш практиктиг ажылдың талазы-биле шиитпирлеттинмээн айтырыглар, чедир көрбээн чүүлдер, хожудаашкыннар партияда чок дээни ол эвес-тир. Ылаңгыя шиитпирлерни күүседириге хамаарышкан чүүлдер талазыбиле.

СЭКП эде тургустунуушкунуң идеяларының болгаш чаартылга политиктиг ажыл-чорудулгабиле бодунуң ыңдыг байдалын телеп, чурттуң, боттарының коллективтериниң салым-хүүзү дээш харыысалганы медереп билири бедип турар. Ону партия комитеттериниң эде тургустунуушкуннуң чоруп турарының дугайында отчеттары көргүскен. Соңгулдалыг органнарга, боттарының партийжи удуртучуларынга, эштеринге коммунистерниң негелдези күштелген. Бистер идепкейлиг коммунистерни бүгү талазы-биле деткинир, СЭКП-ниң амыдыралында кан-кадык чүүлдерге идиг бээр ужурлуг бис. Бо талазыбиле партияның иштики демократиязын улам-на калбартыңгы хөгжүдери болгаш соңгулдалыг органнарның ролюн бедидери, партийжи аппаратның ажыл-чорудулгазын шиитпирлиг экижидери кончуг чүүлдүг боон турар.

Эш хүүзүнүң өзүзүн бүүденнелдерге партияга улам, быжыглаар херек. Бүгү кижилер боттарын дең эргелиг кылыдыр көөр ужурлуг. СЭКП-ниң хүрээлеңинге кара чаңгыс башты-ңы болур дээриниң хенгиргаа демдектери-биле безин бистер эптежип шыдавас бис. Партияга партийжи эш хүүзүнүң өзүзү быжыккан турар ужурлуг.

Партияның соңгулдалыг органнарны долу хемчээлдиг амыдырал-биле чурттаар болгаш партийжи аппаратка ачы-дузаа чедиргичизиниң байдалынга турбас ужурлуг. Чамдыкта аппараттың ажылдакчылары партия райкомнарының, хооркомнарының болгаш обкомнарының кежигүннерин айбылап дужаарына безин чедип турар. Ынчангаш аппарат соңгулдалыг органга бараан болуур болгаш оон хүлээп ап турары шиитпирлерин күүседир ужурлуун бүгү кижилерге сагындым рар херек, дедир кылбас ааш.

Эде тургустунуушкуннуң байдалдарында СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының бүгү-ле шиитпирлээр ужурлуг, калбак айтырыглары партияның XIX Бүгүэвилел конференциязының кончээгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Ынчалза-даа партия организациялары партконференциянның чүү дээрин маанаа олуруптас ужурлуг. Ам безин хөй чүүлдер чугаалаттынган болгай. Ынчангаш маанаавйн, хөделир херек. Маанаавс херек.

Маңаа, бистиң бо ужуражыышкыныывыска, мурнундала чугаалаттынган чүүлдерни каталтаары таварымчалыг-даа боон база чадавас. Партияның улустуң мурнунга, төвүгүнүң мурнунга канчаар-даа аажок улуг ачы-дузалыг боон турарны чугаажок. Оң ажылчы чонның мурнунга хүндүткелдиг болгаш ат-алдарлыг-даа боон турар. Ынчалза-даа он идепкейлиг политиктиг ажыл-чорудулгабиле бодунуң ыңдыг байдалын хүнүнде совхозка ийи муң баш өшкү кыргыыр. Элээн хөй кижилер бүге-сумун ашталгазынга киржир, буга суун бадырарь.

Баян-көлчулар субботник хүнүнде бедик бүдүргүүлүг ажылдаваш, 14 муң ажыг рубльдиң амыдын бүдүрер, бешь чылдың фондузунче бир муң рубльди шилчидер.

Байкара БАГЫТ-ООЛ,
Кызыл район.

Партийжи амыдырал

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

СЭКП-ниң XXVII съездиниң болгаш СЭКП ТК-ның январь, июнь [1987 ч.], февраль [1988 ч.] Пленумнарының шиитпирлеринде коммунистерниң бүдүрүлгеге, экономиктиг реформаны боттандырарыга, партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралын демократчыдарыга парторганизацияларның дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче чүгула ынчээгейин салган.

«Тыва даг-дугу» комбинаттың парткому, партия эге организацияларының аңаа дүүштүр организастыг, идейлиг кижизидилге ажылдарын күштелдирер хемчеглерни боттандырып чорудуп турар. Үчёттa турар 630 коммунистиң 90 хуузу бүдүрүлгениң харыысалгалыг участоктарында быжыглаттынган. Оларның 61 хуузу материалдыг кежикти бүдүрүп, үлетпүр бүдүрүлгени хөгжүдеринге идепкейлиг киржип турар.

Комбинаттың парткому партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммукистерниң авангардчы ролюн бедидеринге боттуг дузаны чедирип келген. Парткомуң харыысалгалыг ажылдакчылары эге организацияларга доктаамал барып, партком хүннерин эрттирип, партияның иштики ажылындан эгелээш, ажыл-агый айтырыгларынга чедир тодаргай деткимчени көргүзүп, үениң негелдезинге дүүштүр чогуур ханы анализтерин кылып турар. Партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин ону кымнар удуртуп турарындан дыка хамаажып. Хоорайда 30 партия эге организациязы бар. Оларны авторитеттиг, ажылды билир, идепкейлиг, инициативчи коммунистер удуртуп турар. Чүгле эрткен чылын партияның хүрээлеңинге 29 кижи хүлээп алдынган.

Амгы үеде партком болгаш оон эге организацияларга эде тургустунуушкунуңуң өзүлүг штавы болур дээш ажылдап турар. Эрткен чылдың октябрь—ноябрь айларда коммунистерниң хуралдарынга эде тургустунуушкунну партбюролар канчаар удуртуп турарын 13 партия эге организацияларынга, хоорайның бүгү коммунистерниң ниити хуралынга чугаалашкан. Оң хуралдар партия организацияларының иштики ажылын экижидеринге, партком болгаш эге организацияларда партбюро кежигүннериниң бот-идепкейни бедидеринге, эде тургустунуушкунну ханыладырынга кдигни берген. Партком, партия эге организацияларга партия хуралдарынга илеретгинген четпестерни учётка ап, ону күүседирикиң талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, оларны боттандырар дээш ажылдап турар.

Эде тургустунуушкунну удуртурунга инициативтиг, негелделиг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар партия организацияларын бисте эвээш эвес. Оларга арыглал фабриказының (секретары Н. Г. Пенов), рудниктиң (секретары И. А. Устинов), Ак-Довурактың автотранспорт будүрүлгезиниң (секретары Ч. С. Монгуш), № 2 ортумак школаның (секретары К. К. Ак-кыс) болгаш еске-даа партия организациялар хамаарыштырып болур. Ол коллективтер экономиканы эргелеп-башкарарының чаа системазынче шилчиринче, демократияны калбартырынче, кижизидилге ажылын идепкей. жидеринче кол күжениишкинни угландырган, эрткен ажылагый чылында эки көргүзүглерин чедип алган.

«Тыва даг-дугу» комбинаттың арыглал фабриказының партбюрозу эде тургустунуушкунну багай эвес удуртуп турар. Бо партия организациязында 105 коммунистиң 60 хуузу ажылчыннар, оон артканнары удуртукчулар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар. Партия бюрозу бирги эзлчегде коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче кичээнгейни салып, планныг онаалдаларны болгаш социалистиг хүлээглелерни, партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында отчёттарны дыңнаарын кеаудаткен. Коммунистерниң отчёттарын дыңнап тургаш, оларга партийжи характеристиканы база бадылап турар. Бо хүннерге чедир 18 коммунист отчёдун берген.

Партияның херээнге бердинген, оон политиктиг угланыышкынын амыдыралга боттандырар дээш демиселдиң авангардында чоруп турар коммунистер хөй. Оларга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады, слесарьлар бригадири А. А.-К. Хертек, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң делегады, дериглер тааришгырыкчызы Ч. Х. Өлзей, механик А. М. Радков, бөдүүн руда арыглаар цехте эге организация секретары, улуг технолог К. С. Монгуш, слесарь М. П. Панихидин, канакчылар бригадирж В. Г. Монгуш болгаш орн-даа өскелер хамаажыр.

Ук коллектив эрткен чылын даг-дугу будүрер планын 106,5% боттандырган. Бо чылдың бирги кварталының планын база хуусаа бетинде күүсеткен. Коммунистер Л. К. Очур-оол, С. М. Куулар, Е. И. Смирнова, Н. О. Сарыглар, Д.-М. Д. Ондар, М. С. Аргаван удурткан эзлчеглер социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп орарлар. Бот-орулга-чарылганы нелтередир, күш-ажылдың сагылгачурумун экижидер, организастыг чорукту быжыглаар талазы-биле хөй ажылдар кылдынган.

Эде тургустунуушкунну удуртур талазы-биле отчёттар болуп турар үеде даг-дугу рудникиниң партия бюрозунуң ажылын багай деп санаан. Ынчан коммунистер бюро кежигүннериниң хөй нуруузун эде соңгаан. Оон составыынче идепкейлиг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар коммунистерни киирген. Коммунистер, ажылчыннар аразында авторитеттиг, хоочун коммунист И. А. Устинов партбюро совхозтарынга соңгуттурган. Оон бээр ол организацияның ажылы үндезини-биле экижээн. Организацияның дайынчы арга-шинээ, коммунистерниң авангардчы ролю бедээн. Партия учёдунда турар 46 коммунистиң аразында план күүсетпейн турар чаңгыс-даа кижи чок. Шуптузу партийжи даалганы күүседип, хөй кезии аныяктарның дагдыныкчылары боол ажылдап турар. В. С. Стручков, К. Ч. Ооржак, С. О. Салчак, А. В. Оськин, В. А. Симаков ышкаш коммунистерге эге организация чоргаарланыр. Апрель айдан эгелээш коммунистер В. А. Симаковка, С. М. Туровецке удурткан чолавчылар бригадалары боторулга-чарылгаже шилчээн.

Хоорайның еске-даа будүрүлгелериндe коммунистерге удурткан мурнакчы коллективтер, цехтер, ээлчеглер, бригадалар эки түңнелдерни чедип ап турары удуртукчу коммунистерниң деандырган ажылхерээнге ээ-харыысалгалыын херечилеп турар.

Хоорайның чамдык партия эге организациялары кошкак ажылдап, коммунистерниң будүрүлгеге авангардчы ролюн бедидер дээш организакчы ажылдарны четпес боттандырып турар. «Тыва даг-дугу» тудуг, № 3 орук-тудуг эргелелдеринде, комбинаттың ажылчын хандырылга киздизинде эде тургустунуушкун оожум чоруп турар. Бо коллективтер бирги кварталда багай ажылдап, бердинген планнарын үскей, 36 коммунистер хууда планнарын күүседип шыдаваан. Ында партия организациялары (секретарьлары В. З. Харченко, В. П. Грачев, Е. А. Тараканова) четпестерни эскерип турза-даа, чогуур түңнелдер үндүрбээн. Комбинаттың парткому ол будүрүлгелерни удуртуп турар коммунистерниң отчёттарын апрель айда дыңнап, шыңгыы айтырар, чогуур хемчеглерни алырын планнаан.

Шаңгыр-оол КЫРГЫС.
«Тыва даг-дугу» комбинаттың парткомунуң инструктору.

Субботник кыйгызы

УЧАСТОК БҮРҮЗҮНГЕ КИРЖИР

«Х Улуг хурал» совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 118 чыл болуур оюнга тураскааткан ленинчи коммунистиг субботникче бир демниг үнеркиге белеткенип турар. Субботник хүнүнде кылыр ажылды совхозтуң дирекциязы, партком болгаш Баян-Кол кедээ Совет планнап алган.

Коммунистиг субботникке ниитизи-биле дөрт чүс ажыг кижи киржир. Ылаңгыя ферма коллективи субботникте 1400 кг сүтту саар, ону шуптузун күүгенге садар, инек кажазының ишти, дашының ашталгазын, септелгезин чорудар.

Совхозтуң механизаторлары ол хүн хову ажылын, сугтарылганы эгелээр. Шык базырыышкының чорудар, 50 гектар черни чардырар. Коммунистиг күш-ажылдың байырлалының

«Тыва коммунэнергонуң» Сарыг-Сеп участогунуң төп котельнаязы район төвүнүң үлетпүр будүрүлгелер, албан черлериниң объектилерин база чурттарга бажыңнарын чылыт-быле хандырып турар.

ЧУРУКТА: бус-биле ажылдаар котелдарның машинистери Николай Херел-оол, Карпей Голубцов, Александр Лубошников.

Борис КҮЖҮГЕТТИҢ фотозу.

Найыралда кызыгаар чок

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ААЖЫ-ЧАҢНЫ ХЕВИРЛЭЭРИНИҢ ФАКТОРУ

Амгы үеның күрүнелериниң экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларының калбарыышкыныңың улам өзүп олурары-биле чергелештир нацонадар аразының харылзаалары дыка үлүг ужур-дузалыг болуп турар.

Нацонадар аразының харылзааларыкың культуразын хөгжүдериниң эргежок чүгулазы иштикки болгаш даштыкы факторлардан хамааржыр.

Чурттуң киитилел амыдыралының эде тургустунуушкуну, эртем-техниктиг депшилгениң дүргедээшкини келир үениң салгакчыларының бедик мерген-жилдиг кадрларын шынар талазы-биле чаа байдалга белеткээриниң айтырыын чидиг-биле тургускан. Социализмниң келир үези бо хүннердеги школачыларны болгаш аныяктарны идегелдиг белеткээриниден база хамааржыр.

Кадрларның профессионал деңнели-биле чергелештир оларның мөзүг-шынар бүдүжү, нацоналдарның чогумчалыг кады чурттаары, келир үениң ажылчыннарының, тудугжуларының, өске-даа мергежилдиң кижилериниң нацонадар аразының харылзааларының культурлуг деңнели биче эвес ужур-дузалыг болуп турар.

Мооң-биле холбаштыр МАРның Эрдэнэт моол-совет бүдүрүлге черииниң «Горняк» Культура ордузунуң ажылының чамдык дуржулгазын, ында интернационалчы кижизидилгени тодаргай угланыышкынныг чорудуп турарын чүгаалаксадым. Ында чогум-на бот-тывынгыр уран үүлүн хостуг уран кижизидилгеге ажыглаарының чүгула фактору болу берген.

Акы-дүмма Моолдуң үлет-пүрүнүң аныяк хоорайы Эрдэнэтти интернационалчы найыралдың боттуг үлегер-чижээ деп адаар болгай. Бистиң акыдүмалышкы ийи чурттарывыс-тың 90 ажыг нацоналдарының төлээлекчилери ында бар. Олар ээн чыткан черге кыска үениң иштинде делегейде он улуг бүдүүлгелериң бирээзин —чес болгаш молибден қазар даг-арыглап комбинадын, хевис болгаш аъш-чем кылырының комбинаттарын, таарымчалыг чурттапла комплекизин, бассейнник Спорт болгаш Культура ордуларын, социал-культураның өске-даа объектилерин тутқан. Ыяш болбаазырадыр комбинатты, идик фабриказын база тудуп турар. Эрдэнэт — экология талазыбиле арыг, амгы үениң ёзулуг найыралдың хоорайы.

Кижиниң бүдүүлгеге ажыл-чорудулгазындан аңгыда, алботтуң амыдырал-чурттапгазы, хостуг үези база турар болгай. Кижи кайы-бир бүдүүлге коллективинге ажылдап тура, тус-тус кижилер-биле, коллективте партия болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының чорудуп турар ажылының шу-тумү-биле харылзаалыг болур, ында тургустунган норма-чижектерни, негелделерни сагыш чоруур-даа ужурлуг. А хостуг үелеринде ол янзы-бүрү айтыышкыннардан, даалгалардан улуг дыка хамаарылга чок. Кижиниң овур-хевири, аажы-чаңы, сагылга-чуруму холбажып, харылзажып чоруур бөлүктеринде тургустунган янзы-бүрү норма-чижектерден, аажы-чандан кайы хире хамаарылгалыгыл дээрзин билир болгай бис.

Кижиниң сагыш-сеткилинге салдар чедирер чаңчыл болган социал бүралларның бирээзи — бот-тывымгыр уран үүл болур. Кижини кижизидериниң база бир дээштиг чепсээ ол. Интернационалчы кижизидилге дугайын чугаалаваска безин эстетиктиг кижизидилгеге ооң бар аргалары бистө ыракта четпес ажыглаттынып турар. Бо талазы-биле эки дуржулга бистиң моол өөнүктеривисте бар.

Совет-моол каттышкан бүдүүлгениң «Горняк» Культура ордузунга комбинаттың ажылышчыларының болгаш оларның өг-бүлелериниң интернационалчы кижизидилгезинче угланган ажылды ында тодаргай угланыышкынныг чорудуп турары солун. Интернационалчы кижизидилгени дараазында угланыышкыннар-биле чорудуп турар:

— каттышкан (совет азы моол) бот-тывынгыр коллективтериниң интернационалчы репертуарларын чонга көргүзери;

— тус-тус коллективтериң каттышкан оюн көргүзүглери;

— «Пионер», «Найыралдың аялгалары» ыры-хөгжүм ансамбльдери, дискоклуб ышкаш интернационалчы каттышкан коллективтерни (тур азы доктаамал) организастаары.

Чижээлээрге, В. Королева, А. Кириченко, А. Кузнецов, Н. Бызова, Л. Вдовина, В. Егоров, В. Колмогоров олар болгаш өске-даа совет специалистер моол ырларны болгаш танцыларны күүседип турганнар.

Уран үүлдүң моол киржикчилериниң программаларында Моолдуң болгаш ССРЭ-ниң улустарының ырлары, танцылары бар. ССРЭ-ниң улустарының кайы-бир ырларын, танцыларын күүсетпейн турар ындыг бот-тывынгыр уран үүл коллективтери Моолда, ылаңгыя Эрдэнэтте чок. Орус, украин, молдав танцылар, «Москва чоогунуң кежээлери», «Россия болгаш Моол», «Орустар дайын күзел турар бе» дээн ышкаш ырлар бот-тывынгыр сценаның интернационалчы классиказы апарган.

Кады белеткээн концерттериң киржикчилери найыралдажып, оларның эстетиктиг сонуургалдары, үлгадын турар. Бо бүгүге үндезилээш бүдүүлгениң «Найрамдал-Дружба» бригадалары болгаш экипажтары чижектиг интернационалчы коллективтер, ансамбльдер тургустунгаан. Ол дээрге: «Тулчуушкунга — бир экипажка кады», «Куш-ажылга — бир бригадага кады», «Дыштанылгага — бир коллективке кады» дижириис чалгынныг состерни уламчылап чугаалап турарывыс ышкаш бижиг найыралдың демдээ болу берген.

Албадаваан, а кижиниң ажыл-чорудулгазының мөзүшынар негелделеринге үндезилеттинген эки ,туранын ажыл-чорудулгазы үстүнде чугаалааныыс сөөлгү домакта илереттингени ол-дур. Интернационалчы бот-тывынгыр уран үүлдүң кол өзээ-даа ында.

Байырлалдың улуг концерттерин белеткээрде коллективтер болгаш күүседикчилер каттыжып алгаш, интернационалчы номерлерни, ылаңгыя XII фестивальдың үезинде белеткеп турганы ышкаш «Фестиваль мозаиказын», ниити болгаш ансамбль ырларын орус, моол болгаш өске-даа дылдарга ырлажып турар. Уран үүл киржикчилериниң ындыг бир демниг харылзаазының түңнелинде школачыларның «Пионер», ажылчыннарның «Найыралдың аялгалары» ыры-хөгжүм ансамбльдери, дискоклуб, «Шүлүглел кыдыраажы» литературлуг каттыжыышкын чергелиг интернационалчы каттышкан коллективтер Эрдэнэтте тургустунган.

Аныяктарның уран үүлүнүң демократчы болгаш интернационалчы ханы уткалыг хевирлери — рок-бөлүктер, диско болгаш брейк-танцы клубтары, ол ышкаш интеллигенциянын ортузунга сураггаан «Шүлүглел кыдыраажы» литературлуг каттыжыышкын ында көстүп келгилээн.

ССРЭ-ниң 60 чылынга, Тикилелгениң 40 чылынга, СЭКП-ниң XXVII болгаш МАРН-ның XIX съездилеринге, Улуг Октябрьның 70 чылынга, Эрдэнэт хоорайның тургустунганының бээр он чылынга тураскаатқан бот-тывынгыр уран үүл фестивальдары, моол болгаш совет аныктарның VIII фестивалы ышкаш политиктиг база культура-массалыг хемчеглерге белеткелдериң база оңу эрттиреринің үезинде уран үүл киржикчилериниң интернационалчы кижизидилгезинин талазы-биле ажылды идепкейлиг чоруткан. Ол дээрге найырал кежээлери, лекция, беседалар, диспуттар, «Төгерик столдар», викториналар, чогаадыкчы ужуражылгалар-дыр. Ол ажылдарны хөй санныг репетициялар, концерттер-биле кады планнап алгаш, чорутқулаан.

Бот-тывынгыр уран үүлдүң байдалынга кижизидилгениң көскү ужур-дузазы янзы-бүрү деңнелде болгаш хемчээлде уран оюн көргүзүглеринге илерёп үнгеш, кижизидилге ажылын үре-түңнелдиг болдурары чугаажок. Эрдэнэтте бот-тывынгыр уран үүлдүң интернационалчы киржикчилери ажылчы чоннарның, аныяктарның төлээлекчилериниң, төп аппараттарның харылсалгалыг ажылдакчыларының, дипломаттыг төлээлериң-даа мурнунга хөй санныг көргүкчүлерге боттарының оюң, концерттерин организастыг, бедик деңнелге көргүзүп турарлар.

Ынчалзажок бот-тывынгыр уран үүлдү, чоннуң уран чогаадылгаларын дамчыштыр нацонадар аразының харылзааларының культуразын улам ыңай сайзырадырынга интернационалчы кижизидилге талазы-биле эртем ажылдап кылыышкыннары, методология ам-даа чедишпейн турар. Бистиң чуртувустуң хөй нацонадыг байдалынга бо ажылды күштелдирери онзагай чүгула айтырыг.

Бот-тывынгыр уран үүлдүң нацонадар аразының харылзааларынга кижизидилге талазы-биле кайгамчык үнелиг, эки талаларын бистер ам-даа ыракта чедир өөренип көрбейн турар бис. Ооң амыдыралчы эки талалары эгээртинмес улуг. Уран үүл — кижиниң сонуургалын хаймыктырып, ооң үгаан-бодал хереглелин хандырар.

Орлан САРЫГЛАР,
ТДЛТЭШИ-ниң бичө эртем ажылдакчызы.

Эде тургустунуушкун: саналдар, бодалдар

КОНЧУГ ЭВЭЭШ

Кызыл хоорай хүн келген тудум-на өзүп, сайзырап турарын кижи көргеш магадаар.

Чоокта чаа Тожу райондан иви кадерчызы «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи Точка Лопсан-Базырович Лопсан-Базыр-биле үжураштым.

Ооң чугаазы бо:

— Мен республика төвү Кызыл хоорайга чоокку каш чылдарда келбээн кижи мен. Ам көөрүмге 4, 5, 6 болгаш 9 каът чурттапла бажыңнары, ясли-садиктер болгаш школаларны хөйну тутканын магадаар-дыр мен. Ам-даа тавааң салгаш, тудуп турар тудугларны сонуургап, хоорайны кезип көрүп чордум. Ол чоруп чорааш арыгланыр черлер кончуг эвээш болганын эскердим—деп, ол чугаалады.

Шынап-ла, бо малчынның чугаалааны чөптүг айтырыг. Хоорайда хөй чон чыгыыр черлерде чүгле беш арыгланыр чер бар. Хоорайның төвүнде, төп рынокта, Тыва автотранспорт агентствозунда, автовокзал болгаш аэропортта. (Парктыг санаваска).

Мен бодап көөрүмге кажан бүдүн квартапты тудуп турган, аңаа арыгланыр черлерни тударын планнаваан чорук оя хоорайның төлевилел организацияларының четпес ажылы деп санаар мен.

Моон соңгаар ону өөренип көөрүн күзээр-дир мен.

Александр ЧАДАМБА.
Кызыл хоорай.

ЧҮНҮ БОДАП ТУРАРЫЛ?

Ак-Туруг суурда чүнар-бажыңның ажылдап турары эки. Ынчалза-даа улустуң чунган хирлиг суу, ооң чанында чоога иштинче хөөлбектели берген чыдар. Ам час келген. Ол хирлиг суг эрээш, ол-ла чоога-биле агып баткаш, суурнуң алдыы талазында кыпаң арыг кара сугда катчы берген.

Сүүрнүң алдыы талазында чурттакчылар ол кара сугдан суглап ижер. Ол хирлиг сугну чоогаже эвес, черже сиңип кирер кылдыр тускай хемчээн алырының талазы-биле совхоштуң удуртукчулары чүнү бодап турар ирги?

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

ДЫШТАНЫР ХҮН ЧОК...

Барлык суурда харылзаа салбырында почтальоннар ажылдап турар мен. Почтальон кижиниң ажылы берге болгаш харыысалгалыг. Суурда өг-бүлелерниң саны хөй. Амгы үеде өг-бүле бүрүзү солун, сеткүүлдерлиг. Мээң ажылым чүгле оларны бажыңнарга чедирип, тарадырыы-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Кырганнарның пенсиязын бажыңнарынга чедирип бээр, чамдык кижилер радиозунуң төлезинин чогуур үезинде төлевес, ону чыыр ажылдар база бар.

Чоннуң чагыткан солуң, сеткүүлдерин болгаш оларга келген чагаа-бижиктерин чогуур үезинде чедирбес болза, оларның талазындан хомудалдар база улуг болур.

Эртен дең бажындан эгелээш, орай дүнге чедир кылаштап хүнээр. Дыштаныр хүн-даа дивес ажылдаар. Дыштаныр хүннерде ажылдаан дээш меңээ чүнү-даа төлевес.

Шак ынчаар хүнзедир кылаштап, почта чедирип чораан дерт катап ытка-даа ызыртып, идик-хевим ора соктуруп шаг болдум. Чамдык бажыңнар ызырар ыттарын баглавас боор-дур. Оларга школада башкы С. Х. Күчү, совхозта профзвилел комитединиң даргазы А. С. Мөөктээр, садик ажылдакчызы И. Сарыглар хамааржыр.

Суурувуста почта хааржаа чок бажыңнар хөй. Оларның чагылгаларын бажыңнарынга аппарган, хериминиң иштинге салып каар-дыр мен. Оон чиде бээр, ону почтальондан негээр боор-дур.

Суурда ызырар ыттарын баглавас улустар дугайында, почта хааржаа чок бажыңнарыда-даа көдээ Советке чугаалап турдум. Ол талазы-биле хемчээн алыр үези келген боор.

Зинаида ШЫЖАА.
Барыын-Хемчик район.

АЙТЫРЫГЛАР-ХАРЫЫЛАР ХҮНҮ

Берт-Даг суурга айтырыглар-харыылар хүнүнге район төвүнүң албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары киришкен. Ылаңгыя амыдырал хандырылга талазы-биле айтырыгларны аңаа хөйү-биле тургускан.

Чамдык айтырыгларга харыылар долу эвес болганынга хомудаксал, бо медээни бижидим. Чижээ, магазинге бора далганны 20 рубль 50 көпеекке, дагаанаң бир чуурганын 15 көпеекке чүге садып турарыл деп айтырыгга райпо баштаар черииниң төлээзи чүгле «ындыг болбас ужурлуг» деп аңаа харыылаан. Оон тодаргай чүнү-даа билип алыры берге-дир. Мурнуку чылдарда «Чодураа» совхозтуң базазынга чугайны өрттедип, тус черниң ажыглалыкка хереглээр түүйбүну бүдүрүп, Дүс-Хөлден дусту штүрел ап турган. Ам бөгүнде ону кылып чорударының аргаларым кадгерген айтырыг база тодаргай харыы чок арткан.

Бир эвес айтырыглар-харыылар хүнүнге белеткелди эки чоруткан, удуртукчулар аңаа эки белеткенип алган болза, ужуражылгакын оон-даа ажыктыг болур ийик.

Иван КОМБУ.
Күш-ажылдың хоочугу, 1939 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.
Тес-Хем район.

Бистиң консультациявыс

ИЕ ХЕРЭЭЖЕННЕРГЕ ПЕНСИЯ ЧИИГЕЛДЕРИ

ССРЭ-де ие херээжен хүндүткелдиг болгаш бүтү чонга ат-алдарлыг. Ие хүнээгезин хөй-ниити амыдыралы-биле, бүдүрүлгеге идепкейлиг киржилгези-биле холбаштырарынга эргежок чүгула социал-амыдырал байдалдарны бистиң чуртувус херээжен кижилерге тургузуп турар.

Совет социал хандырылга эр болгаш херээжен улустуң бо адырга дең эргелиин илередип көргүзеринден аңгыда, харын херээженнерге чамдык чиигелделерни берип турар. Ниити чүрүм ёзугаар херээжен кижилер эр улустан беш хар эрте, 55 харлыында, пенсияже үнер. Кыраапы-биле пенсия алыр ужурлуг ажыл стажы херээжен кижиниң эр улустуунга дең-нээрге, беш чыл эвээш болур, эр улуска 25 чыл негеттинер болза, херээженнерге — 20 чыл.

Хөй уругларлыг херээженнер уруглар кижизидилгезинге хөй үени үндүрүп турар болгай, ынчангаш чамдыкта ажылга харын үзүктелиишкиннерлиг-даа болгулаарлар, оларның пенсиязын тургузарынга чиигелделиг байдалдар тургустунган. Беш болгаш оон-даа хөй уругларны төрээш, оларны сес харлыынга чедир кижизиткен херээженнер кыраапы-биле пенсияны он беш чылдан эвээш эвес күш-ажыл стажтыг тургаш, бежен харлыында алыр.

Чиигелделиг пенсия тургузар эрге тодарадырда, ук кижиниң чүгле бодунуң төрээн уругларын барымдаалаар апаар, ашаанын эдертип келгени болгаш ол иениң адынга кирбээн уругларын бо таварылгага барымдаалавас. Хөй уругларлыг иелерге көрдүнген кыраапы дээш алыр чиигелделиг он пенсияны тургузарда, ук кижиниң азырап алганы уругларын төрээн уруглары-биле деңге көөр. Бо таварылгада, дараазында үүлдерни удуртулга болдурар:

Бир эвес уругнуң төрүттүнгениниң дугайында хереченлерде пенсия тургузуп бээри-биле дилег киирген херээжен ооң иези кылдыр санаттынып турбаан болза, уругну азырап алганынын чажыдын ажыдыптып болур хире кандыг-бир үүлдерни социал хандырылга органнарыныың кылыр эрге чок (азырап алган уругларын илередир сорулга-биле, азырап алганының үезин тодарадыо немелде документилер дээш чижектиг).

Пенсия тургустурар деп турар херээжен кижи уругларының төрүттүнгениниң дугайында хереченлерде оларның аваазы кылдыр санаттынмайн турар, ынчалзажок уругларны азырап алганының дугайында документилерни ол эккелген дижик, бо таварылгада, оларны ооң тус-туста сес хар четпээнде азырап алган, албаанын пенсия тургузуп турар үеде барымдаалап көөр.

Беш болгаш оон-даа хөй уругларны кижизиткен база чажындан инвалид болган уруглар-лыг иелерге кажан олар долу эвес күш-ажыл стажтыг турда, оларга кыраапы дээш пенсия тургузарының чиигелделери база көрдүнген. Бир эвес ажылчын, албан-хаакчыда кижиниң кыраапы дээш долу пенсия тургустуруп алырынга эргежок чүгула күш-ажыл стажы чок болза, бо дөрт байдалды барымдаалап тургаш, долу эвес стаж-биле пенсия тургузуп болур. Кандыг байдалдарыл ол?

1. Пенсия назыны (эр кижи— 60, херээженнер—55 харлыг) ажылдап турар үезинде четкен болза.

2. Пенсия тургузуп бээрибиле дилег киирген кижи (эрдаа, херээжен-даа улус) беш чылдан эвээш үеде ажылдаан болза;

3. Пенсия тургустурар мурнуу чарыында үш чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан болза. Ол үш чылдың аразында ажылга үзүктелиишкин ниитизи-биле алды айдан ашпас болур ужурлуг;

4. Пенсия айтырыын ажылдап турган үезинде ийикпе, азы ажылды соксатканы хүнден бээр бир ай ашпаанда тургусканда.

А беш азы оон-даа хөй уруг кижизиткен, чажындан инвалид болган уруглар-лыг иелерге кыраапы дээш пенсияны долу эвес күш-ажыл стажтыг турда тургузарда, чүгле дараазында ийи негелде херек:

1. Пенсия тургузары-биле дилег киирген хүнүнге чедир бежен беш харлапканы.

2. Ниитизи-биле беш чылдан эвээш эвес үе ажылдааны.

Хөй уругларлыг иелерге чиигелделиг пенсия тургузарда, пенсия тургузуп болур. Кандыг байдалдарыл ол?

1. Пенсия назыны (эр кижи— 60, херээженнер—55 харлыг) ажылдап турар үезинде четкен болза.

2. Пенсия тургузуп бээрибиле дилег киирген кижи (эрдаа, херээжен-даа улус) беш чылдан эвээш үеде ажылдаан болза;

3. Пенсия тургустурар мурнуу чарыында үш чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан болза. Ол үш чылдың аразында ажылга үзүктелиишкин ниитизи-биле алды айдан ашпас болур ужурлуг;

4. Пенсия айтырыын ажылдап турган үезинде ийикпе, азы ажылды соксатканы хүнден бээр бир ай ашпаанда тургусканда.

А беш азы оон-даа хөй уруг кижизиткен, чажындан инвалид болган уруглар-лыг иелерге кыраапы дээш пенсияны долу эвес күш-ажыл стажтыг турда тургузарда, чүгле дараазында ийи негелде херек:

1. Пенсия тургузары-биле дилег киирген хүнүнге чедир бежен беш харлапканы.

2. Ниитизи-биле беш чылдан эвээш эвес үе ажылдааны.

Хөй уругларлыг иелерге чиигелделиг пенсия тургузарда, ажылдан бодунуң күзели-биле үнгеш, уруу бир хар чартык ашпаанда ажылче үнүп келир болза, ооң үзүктел чок ажыл стажы камгалаттынып артар. Уруг бир хар четпейн чок болган таварылгада, ооң чок болганы хүнүнден ай ашпаан хуусаа иштинде херээжен кижи ажылче үне бээр болза, күш-ажыл стажы база камгалаттынар.

Чаңгыс будүрүлгеге, албан черинге, организацияга үзүктел чок 25 чыл ажыл стажтыг эр улус болгаш уруг чок херээженнерге, 20 чыл үзүктел чок ажыл стажтыг уруглуг херээженнерге, эр кижи 35-тен эвээш эвес ниити ажыл стажтыг, херээжен кижи 30-ден эвээш эвес, а беш болгаш оондаа хөй уруглуг иелер 25 чыл ниити стажтыг болза, оларның пенсиязынга чээрби хуу немээр. Чээрби хуу немелде-биле кады пенсияның үстүкү хемчээли 132 рубльден улгатпас.

Уруг төрүттүнгеш, дораан чок-даа болган болза, херээжен кижи пенсияга чээрби хуу немелде алыр чиигелделиг (20 чыл үзүктел чок чаңгыс организацияга ажыл) эргелерин чидирбес. Херээжен кижиниң пенсия назыны четкиже ажылдаары албан эвес. Бир эвес ол эргежок чүгула стажты ажылдап каан болза, күш-ажыл ажыл-чорудулгазын ол соксаткаш, негеттинип турар назы-хар чедерге пенсия тургузар документилерни киирил болур.

Мария ДАРЖАЙ,
Социал хандырылга министерствозунуң пенсия хилдазиниң начальниги.

БИЧИИ УРУУ ААРААНДА

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерни күүсетпишаан, уругларлыг өг-бүлелерге күрүне дузазын күштелдирер, ажылдап турар ие херээженнер уругларын азырап тургаш, күш-ажылга болгаш хөй-ниити ажылынга чедишкинниг киржигр кылдыр оларга улам таарымчалыг байдалдарны тургузар-дээш партияның болгаш чазактың төлевилээн хемчеглерни боттандырар сорулга-биле аарыг уруун ажааганы дээш төлеп бээрлиң үезин 14 календарьлыг хүнге чедир үзадырының дугайында 1987 чылдың октябрь 20-де ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш ВЦСПС докгаал хүлээп алган.

14 хар четпээн аарыг уруун ажааганы дээш акша дузаламчызын уругну ажаарынга негеттинип турган үезин барымдаалап бээр, ынчалза-даа ол үе 14 календарьлыг хүнден ашпас болур ужурлуг.

14 хар четпээн аарыг уруун ажааганы дээш 8-тен 14 календарьлыг хүнге чедир, а бот-ниерге, ашаа (кадайы) мөчээн кижилерге, ашаандан (кадайындан) чарылган кижилерге болгаш хуусаалыг шериг албанныг кижилерниң кадайларынга — 11-ден 14 календарьлыг хүнге чедир оларга үзүктел чок күш-ажыл стажындан база профзвилел кежигүнү болурундан хамаарылга чокка акша дузаламчызын ажыл төлевириниң 50 хуузу кылдыр төлеп бээр.

14 хар четпээн аарыг уруун ажааганы дээш эмнелге хуудузун уругну ажаарынга негеттинип турган үезин барымдаалап бээр, ынчалза-даа ол үе 14 календарьлыг хүнден ашпас болур ужурлуг.

Эмнелге хуудустарын өзугаар акша дузаламчызын чаа дүрүмнерге болгаш нормаларга дүүштүр аарыг уруун ажааган хүннери дээш 1987 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп бээр.

ВЦСПС-тиң президиумунуң 1987 чылдың октябрь 28-те № 11-14 доктаалында бо бүгүнү айыткан.

Шактар БАКЧАП.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ЭГЕЛЭЭН

КАБУЛ (СЭТА). Афганистан Республикада Национал чөвүлелче (парламент) соңгулдалар «Национал эптежилге политиказының аргазы-биле тайбың болгаш айыыл чок чоруу дээш» деп кыйгырыглыг эгелээн. Чурттуң хөөйлу үндүрер дээди органы ийи палатадан тургустунар: волоси джирга — кудуку болгаш сенат — үстүкү деп. Дорт болгаш чажыт бадылаашкын-биле чорудуп турар үгулдаларда эр-кызынан, националынан, шажын-чүдүлгезинден, эт-хөреңгизинден хамаарылга чокка он сес хар четкен бүгү хамаатылар киржип турар.

Национал чөвүлелге соңгулдалар апрель 15-те доостур.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БУДАПЕШТ. Венгр өөреникчилерге чыл санында организастап чорудуп турары орус дылды эки билирлериң чаңчыл болган конкурузу улуг чедиишкинниг болуп доозулган. Ооң киржикчилериниң кайызынга-даа ол чиик эвес болганы билдингир. Аңаа орус чугааны дыңнап, билип алыры, элээн нарын темага хостуг беседа чорудары шулук азы проза чогаалындан үзүндүнү номчууру негеттинип турган. Амгы конкурс провинциялар школаларының болгаш гимназиялар өөреникчилериниң онза чедиишкинниг болган. Оларның арааныдан үш кижини тиилекчилер деп чарлаан.

БЕЛГРАД. Найысылалдың партия организациязының ажыл-чорудулгазының чугула айтырыгларын Белградтың коммунистер эвилелиниң хоорай комитединиң (КЭХК-ның) аңаа болган пленумунга чугаалажып көрген.

Хоорхомнуң ийи чыл дургузунда ажылының дугайында илеткелди Белградтың КЭХКның президиумунуң секретары Б. Кузьманович медеглээн. Югославя найысылалдың партия организациязының ажыл-чорудулгазы үргүлчү-ле салдынган сорулгаларның деңнелинге түрбайн келген деп, ол чугаалаан. Чамдык айтырыгларны түүлүнгө чедир шиитпирлеваээн. Чижээлээрге, отчёттуг үениң иштинде чамдык хемчеглерге удурланган чигзиниглер тургулаан. Эки ажылдап шыдаавас азы эки ажылдаарын күзевейн турар кижилер өске улуска, төлевилеттинген политиканы амыдыралга шиитпирлии-биле болгаш дүргени-биле боттандырып шыдаар кижилерге орнун чайлап бээр ужурлуг.

УЛАН-БАТОР. МАР-ның тудугжулары чыл эгезинден бээр ажыл-агыйны эргелеп башкарарының чаа байдалдарында ажылдап турарлар. Ам олар күш-ажылдың алыс түңнелдери дээш материалдыг сонуургалдыг болу берген. Соң ачызында адырның ажыл-чорудулгазында чамдык бурунгаарлаашкыннар болган деп, «Үнэна бижээн. Бирги кварталда республикага улус ажылагыйының 24 чугула объектизин ажыглалга киирген, күш-ажылдың будүрүкчүлүүн 8,5 хуу ажыр күүсеткен.

Ынчанмыже ол чугула адырның ажылының өске көргүзүлери амдыызында хожудап турар. Объектилерни болгаш кол фондуларны ажыглалга киирериниң, тудуг-монтаж ажылдарын будүрериниң квартал планнары күүсеттинмээн. Оларның чамдыызы эрткен чылын ажыглалга кире берген кылдыр санаттынып турган-даа болза, планнар күүсеттинмээн деп, солун бижип турар.

(СЭТА).

СОНУУРГАЛ

ВЕНА. СЭТА-ның корреспондентизи И. Ревякинниң дамчыткаңы болза: совет-австри каттышкан космос үжудуушкунун боттандырып чорудуп болурунуң дугайында ССРЭ-ниң саналы база орбитаның «Мир» станциязынга үжудуушкунарның бирээзинге австри космонавтыны киириштирер дугайында Австрияның Министрлер чөвүлелиниң шиитпириында улуг сонуургалды болдурган.

Австрияның радиозунуң бир дамчыдылгазын ол темага тураскаатқан. Совет космос кораблинге австри хамаатының космосче үжудар аргазы ында улуг сонуургалды болдурганының дугайын эртемденнерден, инженерлерден, ажылчыннардан, албан-хаакчылардан, бажың эзлеринден, пенсионерлерден алган интервью хереченилеп турар.

ТҮҢНЕЛ ЧОК

ТОКИО. СЭТА-ның корреспондентизи Анатолий Красновтуң дамчыткаңы болза: япон-америк садыг чугаалажыышкыннары хандыг-даа түңнел чокка төнген. Япон рынокка Америкадан инек эъдин болгаш цитрус чимистерни садарынга улам-на таарымчалыг байдалды тургузарының дугайында айтырыгны аңаа чугаалажып көрген. Чугаалажыышкыннарга киржип турган Японияның чер, ыяш болгаш балык ажыл-агыйының министри Такаси Сато чурттуң көдээ ажыл-агый рыногун АКШ-ка ажыдып бээр дээн америк администрацияның негелделеринге дүжүп бербейн барган.

Аъш-чем барааннарын киир садып алырын халбартыры япон фермерлерниң эргеажыктарынга когаралды чедирер деп, ол айыткан. Делегей садыының нормаларын Японияның үреп турарының талазыбиле хомудалды тарифтер болгаш садыг дугайында кол дугуржулга органнарынга киирер дээн Вашингтоннуң кыжаныышкыны база-ла кандыг-даа салдарлыг болбаан.

Чуртче киирип турар көдээ ажыл-агый продукциязынга садыг операцияларын бөдүүнчүдеринче болгаш каайлы төлевирлерин чиигедиринче угланган хемчеглериниң планын Японнаң АКШ база катап негээн. Ол негелделерни күүсетпейн барган таварылгада Вашингтон Японнаңдан садып ап турар үлетпүр барааннарынга тарифтерни улгаттырар деп кыжанган. Көдээ ажыл-агый продукциязының чамдык хевирлеринге садыглажыышкынны таарыштыр тургузар ужурлуг япон-америк дугуржулганы чарарын база катап соңгаарлаткан.

МУРНУУ АФРИКА РЕСПУБЛИКА. Расисчи корум-чурумга удур демиксежип турар «Нью нэйшн» дээр католик солуннуу хаар дугайында Преторияның эрге-чагыргаларының шиитпири Мурнуу Африкага хөй-ниитиниң киленээшкиниин болдурган. Апартеидтиң системазын шүгүмчүлеп турар массалыг информацияның чепсектерни ыыттатпас деп турар расисчи ёзу-чурумнуң орал-дажыышкынынга удурланыышкын чыскаалын мурнуу африкан журналистер парлалгага дегбеңер деп лозуң-биле Йоханнесбурггуң төвүнге эрттиргеннер.

ЧУРУКТА: чыскаал үезинде.

Рейтер — СЭТА-ның телефотозу.

ТАНЦЫ БАШКЫЗЫ

• «Иениң салым-хуузу» деп документалдыг тоожудан эгелер •

(Уланчызы. Эгези № 86 «Шында»).

— Че, хүндүлүг балет-мейстер, ам орунга ынча дыка оскталып чыткан хөрээ бар бе, тура халаш кезек девиржигден кыла каавыт — деп, орай удуп чыдып алгаш, орундан ам-даа турбаан кедайын Николай Константинович дээн. Ол боду кандыгдаа орай удуп чыдып алза, ыяп-ла эрте турар шагында туруп кээр. Наташа орундан тура халаан. Чаңчыкканы-биле патефонга музыка сала тыртып алгаш, сула шимчээшкиннер кыла берген.

Театрның балет труппазы ССРЭ-ден келген, оларның боттары-биле домей кончуг башкызын ажок сонуургаар болгаш хүндүлээр турганнар. Ооң мурнунда база оларны Совет Эвилелинден чаладып келген балетмейстер орус башкы башкылап турган. Дештыкыга ажылдаар хуусаазы төне бээрге, ол чуртунче чана берген чүве-дир. Ынчангаш артистер кезек када балетмейстер чок турганнар. Чаа башкы кээрге дораан-на сонуургай бергеннер.

— Сслунун але, аныяк кара уруг биске башкылаар дээн-дир.

— Моолдап билбес дээрден башка ёзулуг моол кижи чорбедыве.

— Ашаа орус кижи дээр чорду...

— Исполнев башкының таныштары дээр чорду. Ооң айы-биле чедип келген боор.

— Чок, биске ажылдарыбиле тускай чаладып келген улус-тур...

Кайы-даа театрларга ышкаш, артистер сонуургавачал, оларбиле кымның канчаар ажылдап турарын, оларның ажыл-чаңын база дораан билип алтар. Артистер чаа келген башкызынга таажы бергеннер. Орустап билбес-даа болза, башкызының чугаалаан чүвезин сагыжы-биле билип алтар. Тайылбыр арай берге алаарга, Наталья Дойдаловна ыннеп турган, шимчээшкинни боду кылып, көргүзе бээр. Концерттерге боду солистен кирип-даа турган.

Балетмейстерниң ажылында белен чүве кайда боор. Борта ёзулуг улуг дүржулгалыг Шатин ышкаш башкы херек. Ынчалза-даа Шатинниң өөренижизи адын сыкпазын кызып турган. Классиктиг орус балеттерден танцыларга бергедевейн турган. Ажыкмаа эвээш-биче-даа бол, Душанбениң опера болгаш балет театрының школазын эртип алган. Моол сценага П. И. Чайковскийниң «Куулуг хөл» деп балединден «Бичии куулларның танцызын» эң-не чараш салганынга боду безин өөруп турган. Ол ооң балетмейстер ажылынга улуг чедиишкин болган. Чүгле моол национал операларга танцы салырынга арай бергедеп турган. Черле ынчаш опера болгаш балет ынчан Моолга чаала сейзырап органы ол. Борта чоннуң амыдыралын, ооң уран чүүлүн хандыр билири чүгула дээрзин ол билип турган. Операның либреттозу моол дыл кырында бижиттингенде, ону номчууру база берге. Наталья Дойдаловна хостуг үелеринде шору орустаар моол эштери-биле либреттону тутказ олуруптарлар. Уран чүүлдү хандыр өөренири моолдап билбес кижиге бергези-ле кончуг. Ынчалза-даа уран чүүл кижизи болгаш болуушкунну дораан-на сеткил билил, Моолдуң катаптаттынмас чараш музыказын дыннап орарга, ооң караанга бо черниң карак четпес делгемнери көрүп, ында оттаан мал-сургунуң маалаан-чикилээн шимээнин безин дыңналып кээр. Кадыгбертке дадыкпан хүрең-хүрең шырайлыг кижилер чыкпак аттарының кырында шала хыйыштыо олурупкан, үзүн үдүкту бурунгаар суунупкан кылыйтып-даа турганзыг апаар. Ол бүгү болуушкунну танцы шимчээшкини-биле тола илередир апаар. Шатин башкы Тывага ажылдап тургаш, артистер-биле үргүлүг кожууннар үнүп, тыва чоннуң амыдыралын, ажыл-чаңын хандыр өөренип ап чорааның ол билир. Кодээ чораан санында-ла башкы ыяп-ла национал танцы элементизин чогаадып алган болур. Ажыкмаа башкызының үлегерин эдерип, моол чоннуң амыдыралын, ооң уран чүүлүнүң үндезиннерин ханы өөренип эгелээн. Борта моол эштери улуг дузаны чедирген.

Наталья Дойдаловнаның бичии-даа хостуг үе-шагы чок. Эртенги шакта театрга, дүш сөөлүнде училищеге, кежээрде азы дыштанып хүннерде Николай Константинович-биле кады моол уран чүүл дугайында литература колтарар. Ынчанмас болза хоржок. Олар моол өңнүктеринге дузалаар дээш келген-не болгай.

Училищеге ажылдаары Наталья Дойдаловнага берге эвес болган. Борта Шатин башкының школазы салдарлыг болганы ол.

Чаа-ла ажыттынган үчилищеде танцылап кедер хөп кайда боор. Уругларга хитон дээр юбкалар, оолдарга майка болгаш ырыкташтар, буттарынга носкилер херек. Борта база-ла Наталья Дойдаловна Шатин башкының дуржулгазын ажыглаан. Уруғлар боттары башкызының удуртулгазы-биле танцылап кедер хевин даарап эгелээннер. Ол хептеринге камныы-даа кончуг, эртенниң-не чүп, базып алган кээр. Носкилер оларда барык чок. Ынчангаш колдуунда кызыл-даван танцылаар. Сургуулдар танцы шимчээшкиннерин шору өөренип, элементилерни шинчээдип апканда, оларга танцылап кедер идиктер — пуантылар херек апарган. А ынчан ол пуантыларның Моолга сураа безин чок. Борта база-ла башкы бодунуң эртken дуржулгазын ажыглаан. Шатин башкының кадайы хөлчок чараш балерина Елизавета Чарова эң баштай театрга ындыг пуантыларны эккелген. Оларны арта-ла кылагар ак торгудан кылып каан болган. Уруглар ону аажок сонуургап, тудуп, суйбай бээрге, Елизавета Николаевна оларга сумелээн:

— Мында бөрге чүве чок. Даарта кылын чымчак пестен эккелиңер. Канчаар даараарын айтып бээр мен, уруглар — дээн.

Даартазында Ажыкмаа, Севилбаа, Кыдай, Харлыг суглар балет бөлүүнге пуантылар даарап үзүүннер. Оларны канчаар хере тыртып кедерии, ооң багларын хыл-чодага канчаар быжыглап баглап алырын Елизавета Николаевна уруларга өөредип каан. Ону сактып келгеш, Наталья Дойдаловна база-ла уругларга ынчаар сүмелээн. Ооң сургуулдары эртенинде херектиг материалдарын, даараныр херекелдерин эккелгеннер. Башкызының дузазы-биле олар танцы идиин даарап кедипкеннер.

Орус классиктиг музыкадан П. И. Чайковскийниң ноктюрн деп чогаалының пластинказы Рушеятерге чораанны дыка-ла ажыктыг болган. Ол музыканың адаа-биле тыва балет бөлүүнүң артистери баштайгы базымын эгелээн чүве-дир. Ол музыкага Ажыкмаа дыка ынак турган. Кадайының оозун билгеш, Николай Константинович ооң төрүттүнген хүнүнде ол музыканы бижээн пластинказы бүлекке берген. Оон бээрле ол музыка эртенниң-не Рушеятерниң өг-бүлезинге чаңгыланып турган. Наташа ооң адаа-биле сула шимчээшкиннер, танцы элементилери кылып чаңчыккан. Музыка биле танцы кезээде тудуш. Музыка чок болза танцы болдунмас. Училищеге ынчан оркестр чок. Танцы өөредиринге таарышкан нотолар безин чегей. Наталья Дойдаловнаның патефону пластинказы-биле кады ам училищеңиң танцы залынче кежүп келген. Наталья Дойдаловна баштай музыканы кичээнгейлиг дыңнап алзынар дээш, ийи-үш катап салып бээр. Ооң соонда такт деп чүл дээрзин тайылбырлап, ону янзы-бүрү базымнар-биле көргүзүп турган айтып берип турган.

Чайковскийниң ноктюрнуның баштайгы аккордтары-биле балет станогунуң чанында уругларның шимчээшкини дирлип эгелээр. Бүттүң беш позицияларын, дурт-сынны, баштың, эгиннерни, холдарны канчаар тударын чеже-даа катап катаптаар. Уруглар танцы шимчээшкинининң элементилерин чииги-биле шиңгээдип апканнар. Бичии моол танцычылар база-ла тыва танцы бөлүүнүң уруглары дег, позицияларны болгаш элементилерни шиңгээдип ал-ла, ёзулуг танцыны өөренип кириптерин күзеп турганнар.

— Кажан ёзулуг танцыны ойнаар бис, башкы? — деп, чиңгежек шоваа уруг Цэцэг бо-ла четтикпейн айтыра бээр. Уругларның ол күзели Наталья Дойдаловнага таныш. Олар база-ла дурген-не сценаже үнүксеп турганнар. Ындыг үе чедип келген. Оларга ам танцыны салып болур. Харын чүүден эгелээрил? Моол танцыны башкы билбес. Кандыг танцы салырыл? «Эзелдек шыңгыраап» деп тыва танцы салыр дээрге, ооң музыказы чок. Нотазы турган болза Москвадан чаладып келген аныяк пианист Григорий Нафтиков ону ойнаптып болур. Наталья Дойдаловна-биле Григорий Нафтиковтуң чедиишкиннериниң түңнелинде эвээш каш танцылар ноталарын тып алганнар.

Башкының баштайгы салган танцызы «Поляночканы» бичии танцычылар улуг сонуургалбиле дораан өөренип апкаинар. Ооң соонда украин «Гопак», белорус «Бульба», молдав «Юла» дээш, үлаштырулаштыр немежин-ле турган. Олар шупту-ла чедимчелиг салдынган. Ам оода чаңгысла моол танцы болза? Ону канчаар тургузарыл? Танцыларынга тавырымчалыг моол музыка база эвээш эвес. Чүгле кандыг танцыны тургузуп болуруп, ооң мурнунда танцы чогаадып чораан эвес. «Думчукка тулганда бызаа сугжу» дээн ышкаш, башкы шиитпирлиг боданы берген. Азия улустарының уран чүүлүнде улуг ылгал чок болганда, Шатин башкының Тывага салып турганы «Эзелдек шыңгыраап», «Декей-оо», «Чалыы назын» деп танцыларының элементилерин ажыглап тургаш, чаа моол танцыны чогаадып алган. Ооң адын «Аныяктар» деп адап алган. Ону база-ла сургуулдар улуг күзел-биле дораан өөрени шаап алганнар. Оларның ам чүгле сценаже үнери арткан.

Училищеңиң танцы бөлүүнүң чогаадыкчы отчёдун хүлээп апыры-биле Моолдуң уран чүүл ажылдакчылары база даргалар четкилеп келгилээн. Көрүкчүлер база залды долдур олургулапканнар. Башкыга девиденчии-ле сургей. Борта чүгле танцы бөлүүнүң сургуулдары эвес, оларның башкызының будун чыл дургузунда амыр-дыш чок ажылының үре-түннелин көөр, балетмейстер Ажыкмаа-Рушеяа база шылгалда эртер үжурлуг. Комиссия канчаар-ла хүлээп елыр ирги деп бодап ооң сагыжындан ыраакан. Танцыларының идик-хевин катап-катап хынап, девидеп, сүрээдевезин чагып турган.

Сцена кырындан моол, орус, украин, белорус, молдав музыкалар чаңгыланып, бичии танцычыларның эзлигир чараш оюну көрүкчүлерге чүгле эстетиктиг таалалды эвес интернационалны найыралдың үрезинин чажып турган. Училищеңиң чогаадыкчы отчёду найырал кежээзинче шилчий берген. Башкыны танцычылары-биле кады сцена кырынче катеп-катап көрүкчүлер чалап үндүрүп турганнар.

Екатерина ТАНОВА.

(Уланчылыг).

Аныяктарның шенелде театры

СЕТКИЛ СЕРГЕК

Эрткен чылын Тыванның күрүнениң «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шики театрының ажылында эде тургустунуушкун кошкак чоруп турарын ында пертия организациязының ажык хуралынга онзалап демделээнин билир мек. Удаваанда Б. В. Щукин аттыг дээди театр училищезиниң бөлүк доозукчулары театрдан үнүп чоруткан деп сураг дыңналган.

Театрның кол режиссеру, РСФСР-ниң болгаш Бүрят АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Николай Ефремович Логачевтан:

— Дээди эртемниг бөлүк артистер театрдан чүге чоруптуг? — деп, чөптүг айтырыгны салган мен.

— Мен бодаарымга, олар театрның ажылынга таарышпаан хевирлиг. Чорутканының чылдагааны ында — деп, Николай Ефремович чугаалаан, мынчаар уламчылады. — Бо талазы-биле мээң хуудаа бодалым мындыг: щукинчилерниң театрдан үнүп алгаш, кооператив тургузуп, шенелде театр организастааны — деп-шилгелиг болуушкун. Олар боттарының аныяк кужун, чогаадыкчы аргаларын долузубиле шенеп көөрүн шиитпирлээннер-дир. Ында, кижи бодаарга, багай чүве чок.

Кол режиссер-биле чугаа соонда, он чыл бурунгаар болган болуушкуннарны сактып келдим. 1978 чылда Москваның Вахтангов аттыг үлегерлиг театрының чанында Б. В. Щукин аттыг театр училищезин бистиң республикадан 18 оолдар, кыстар доозуп келген. Ол Тыва АССР-ниң культура амыдыралынга чугула болуушкун болган. Өөредилгезиниң сөөлгү ийи чылының иштинде тыва студияның башкылары Т. К. Коптева, профессор В. Г. Кольцов, профессор В. Г. Шлезингер, Л. А. Пашкова олар Ф. Шиллерниң «Хаңы ынакшыл болгаш кара сагыш», Э. Лабиштиң «Терезин шляпа», М. Тикамацунуң «Ынакшаанналрның амы-тынынга четтингени», М. Каримниң «Ай туттурган дүне» деп шиилерин студентилерниң дипломнуг ажылы кылдыр тыва дылга тургускан. Бо шиилер хөгжүм-шики театрының репертуарына бүжыы-биле кирген, оларны көрүкчүлер чылыыбиле хүлээп алган. Шиилерде ойнап турар аныяк артистерни «щукинчилер» деп чон чаптап адей берген.

Оон бээр ам удавас он чылдың нүүрү болур. Үениң маңы он хире дүрген-дир. Щукинчилерниң он бири тускай эртемнигге шынчы болуп театрга артып калган, а өскелери кандыг-бир чылдагааннар-биле өскээр ажылдап чоруй барган.

Бистиң чуртувуста хайныышкынныг уламчылап турар эде тургустунуушкун театрның артистерининиң сагыш-сеткилин доюлдурган. Чаңгыс черге таптаашкын, чогаадыкчы ажыл талазы-биле четпестер, артистерни шын эвес ажыглаар чорук театрның ажылында хоочүрай берген. Чамдык артистер кандыг-даа шинге ойнавайн турарының чылдагаанындан, театрга костюп каашла, шалык ап турган. Ленинградка азы Москвага театр талазыбиле дээди эртем чедип алган артистерден безин чамдык кижилер он-он чылдарның дургузунда чүгле массалыг сценаларга киржип, боттарының талантызын, чогаадыкчы аргаларын долузу-биле көргүзүп шыдаваан.

Үстүнде чугаалаанным болгаш өске-даа чылдагааннар щукинчилерниң диңим базымны кылып, чогаадыкчы күжүн шенеп көөру-биле Кызылдың автоорук техникумунуң залын, га кооператив тургузуп, шенелде театрны ажыдарынга чедирген.

— Бисти хөгжүм-шик театры-биле чижир дээш кооператив тургускан дээр болза шын эвес — деп, бөлүктүң режиссеру Алексей Ооржак тайылбырлады. Бис тос чыл ажыг үениң иштинде театрга ажылдаваш, сеткиливис хамнады, ынчангаш өөренип алган эртемивистиң, талантывысты, бар аргаларывысты долузу-биле чонувуска бараалгадыр дээш бо театрны организастаан бис. Автоорук техникумунуң директизязы бистиң чылыыбиле хүлээп алган. Хоорайның күүсөкчи комитеди, культура килдизи биске улуг дузаны чедирип турар. Чогаадыкчы интеллигенциязының иштинден бистиң деткип турарлар эң-не ажок. Сеткиливис сергек, соруувус быжыг ажылдап эгелээн бис.

Аныяк артистер күрүнеден чээли алгаш, характиг аппаратураны, костюмнерни, декорацияны садып, залдың сценазын эде туткан. Ийи ай иштинде дүн-хүн чок ажылдап турган, чаа концерт программазын белеткээн.

Щукинчилерниң шенелде театрының баштайгы концерти эрткен дыштанып хүнде болган. Адыш часкаашкыны хөй удаа диңмиттелип турган бо концерттиң дугайында чүнү чугаалап болуруп? Ф. Шиллерниң «Мария Стюарт» деп шиизинден сценаны бедик деңнелге тургусканым чүнүң-даа мурнунда демделээр апаар. Аңаа Марияны —Галина Доржу, Елизаветаны —Зоя Байыр-оол, Азыракчыны — Валентина Намчан-оол ойнаан. Оон аңгыда Владимир Серен-оолдуң «Чүс үгаанныг Дилгижек-оол» деп тоол шиизинден үзүндү база солун болган. Аңчы Күдерни — Борис Монгуш, Амырга-Моосту — Алексей Ооржак бүзүренчиг кылдыр ойнаан. Исидор Шток биле Ян Дрданың «Азаларлыг дээрбе» деп шиизинден сцена база солун болган. Сольфеммусттуң овур-хевирин Сергей Ооржак тургускан, Вельзевулду Алексей Ооржак ойнаан. Аңаа театрның бүгү артистери киришкен.

Концертке кирген танцыларны, уран номчулгаларны, шкилерден үзүндүлерни белеткээринге театрның балетмейстери Вячеслав Донгак болгаш шенелде театрның артистери, оларның эш-өөрлери киришкен, улуг дузаны чедирген.

Щукинчилерниң баштайгы концерти чеднишкинниг эрткен, көрүкчүлерниң сонуургалын хайындырган.

Алексей ЧАРАШ-ООЛ.

ЧУРУКТА: уруглар бөлүү «Вдох» деп танцыны күүседип тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ШИИТПИРЛЕП ЧАДАШТЫВЫС

Библиотекага хостуг үе-шагында номнар бижидип ап, номчуттуңып турарлар эвээш эвес. Номчукчуларга хар-назы, эртем-билиниң аайы-биле номнарны шилип, сүмелеп турар бис. Эң кол кичээнгейни бир-ле дугаар номчуп турарларже угландырып турар. Чүге дизе ол бичии номчукчу бодунга тавырышпас номну ап алганындан ооң номга сонуургалы чидип болуур.

Библиотеканың активи-биле культура-массалыг ажылдарны база чорудуп турар. С. С. Сурун-оолдуң «Ногаан ортулук», Э. Л. Донгактың «Сыын чадыг» деп номнарынга номчулга конференцияларын эрттирдивис. Чоокку үеде «Самбукайның чугаазы» деп номга сайгарылганы чон ортузунга чорудары планнаттынган. Аңаа шаандакы куда болгаш кудалаашкыннар база амгы куда дугайында чугааны кылыр бис.

Ырак-чоок малчыннарже үнүүшкүннерни кылып тургаш, олардан хомудалдарны чаңгыс эвес удаа дыңнаар-дыр бис. Малчыннар «Чаа тыва номнар ховар, ылаңгыя кедээ ажылагый талазы-биле тыва номнар шуут чок. Үениң байдалы-биле чаа номнардан тыва дылга үндүрээ. Амгы үеде бистер ег-бүле керээзин, бот-оруглачарылганы өөренип турар-дыр бис. Ындыг хевирлиг айтырыгларга тыва номнардан чүге үндүрбезил?» деп неген турарлар.

Библиотекавыстың шиитпирлеттинмейн турар айтырыы — ном фондузу өзүп, көвүдеп турда, библиотекавыстың тар хевээр артып турары. Бисте номчулга залы чок. Ийи бичии столга дөрт номчукчу олурарга-ла сыңышпастап каар. Чамдык номнарывысты шуутла шала кырында чыып турар бис. Бо айтырыг дугайында чыңнадыгны отчёттарга, хуралдарга чугаалап келдивис, ынчалза-даа кандыг-даа түңнел чок боор-дур.

К. СҮГЕЖИК.

Ак-Туруг сууда библиотекарь.

АЖЫЛ-ИШЧИ ИЕ

Күш-ажыл кижини каастаар. Раиса Шаалыевна Дартай-оол Ийи-Тал суурда «Хамнаарак» ясли-садында ажылдаа-ла он беш чыл ажыл чоруур. Ол ында кышкы үеде одакчы, чайын таңныл хүлээлгени күүседип турар. Раиса Шаалыевна беш уругнуң иези. Уругларының улуу онгу класста өөренип турар, ортуну Кызылдың № 4 ХПТУ-зунда маляр-штукатур, мергежилинде өөренип турар. Артканнары школада эки өөредилгелиг, сагылга-чүрүмнүг өөренип турарлар. Уругларының ачазы Кызыл-оол Ховалыгович Дартай-оол хоочун механизатор. Олар аразында эп-найыралдыг. Суурда үлегерлиг ег-бүлелерниң бирээзинге санаттырып чоруурлар.

Одакчы ажыл кижи бодаарга хөрээжен кижиге таарышпас хире. Ооң негелдези улуг, ажылы берге. Ынчалза-даа Раиса Шаалыевна бо берге ажылга чаңчыккан болгаш ооң чажыттарын биле берген. Кандыг-даа ажылга бот-эрмелсалга, негелде херек. Ажылдың улуу-даа, бичези-даа шупту чаңгыс сорулгалыг. Ол чүл дээрге ак-сеткил, бердинииш-кин-дир.

Раиса Шаалыевна хөй удаа суурда хөрээжеңнер чөвүлелиниң кежигүнүнге база Элезин аттыг агитквартирының даргазынга сонгуттуруп келген. Ооң даргалаан агитквартиразы кудумчулар аразында концерттерге үргүлчү бирги черни чаалап ап, созхозтан өртектиг барааннар-биле шаңнадып келген.

Ирина БЮРБЮ.

Эмчиниң сүмези

КЕШ ААРЫГЛАРЫН БОЛДУРБАС

Халдавырлыг кеш аарыгларыбиле чонуң ортузунда аарый бээр таварылгалар бо хүннерде республикада элээн нептереңгей болуп турар. Чүгле Кызыл хоорайны дугайында дөртен ажыг таварылгаларга (бир ег-бүледен чеди кижи аараан таварылга безин бар) болган. Өске кеш аарыгларындан аараан таварылга база чүс бежен ажыг. Кодур аарыг-биле аарып турар таварылга хөй. Ол бүгү кеш аарыглары дерматоозоннарга хамаарыжыр. Ол дээрге кижилерде болгаш дириг амытаннарда чамдык паразиттериң (клоптар, сарыглар, быттар, ыргак-сээктер) кижиниң эдинче киргеш ону хорадаары, кешти үрегдээри болуур. Кеш аарыгларының аразында эң-не нептереңгейи кодур аарыы болуур.

Кодур — халдавырлыг кеш аарыг, ону кодурнуң сарыглары (оларның хензиг чуургалары) тывылдырар. Оон улуг улус-даа, уруглар-даа аарыыр. Кадык кижи аарыг кижиниң эт-херекелдеринге, хеп-сынынга, аржыылынга, баш дыраар дыргаанга деггенде, оларны ажыглаанда аарыыр.

Бичии уруглар болза ойнап тургаш, хол-будун тутчуп турган аарыырлар. Эът-кешти арыг-шевер эвес ап чоруурун, деридер чорук база кодур аарыының тыптырынга демек болуп турар. Кодурнуң сарыгызы кеште кирбейн тура бештен он беш хонук чедир дириг чоруур. Сарыгының чуургалары кешче кирген соонда кодур аарыы эгелээринге чедир 3-тен 12 хонук харын-даа 1 — 1,5 ай безин чеде бээр.

Кодурнуң сарыгызы эзремчик хевирлиг, хевири языты-мелегей ышкаш (микроскоп-биле көөрге). Сарыгы кешче киргеш, кырында каткаа туруптар. Ооң кирген черинге суглаңгылыг чер тыптып кээр. Оон чоорту-ла 2—3 мм, оон харын 1 см чедир кеш адаанга кодур оруун үттеп алырлар. Олар аңаа 6—8 неделя дургузунда 50 чедир чуургаларны төгер. Чуургалардан 3—6 хонгаш личинкалар частыр. Ооң соонда 14—15 хонук эрткенде улуг сарыгылар тыптып, олар 1,5 —2 ай-даа чедир дириг турар.

Кодурлаан таварылгада эът кижиир, мырыңай шыдажыр аргажок болур. Ылаңгыя дүне када кижи чылыг шуглакка чыдып аарга, ам кижидин эгелээр. Сарыгының чуургаларыдүне хөделир, кодур оруктарын кеш адаанга үттээр.

Эът-тиң кижиири кижи бүрүзүнге аңгы-аңгы-даа болур, колдуунда нерв системазындан хамаарыжыр. Чамдык улус дүне шуут карак шиммес. Өскелерниң ындыг эвес-даа болгулаар. Кодурлаанда салаалар аразы, хөрек кижин талазы колдуг кодурлаар.

Бир эвес бичии уруүнар кодур аарыглыг ада-иезиң, төрелдери, таныыр кижилериниң-биле холбашкан таварылгада, Чамдык ада-иелер кодурну аллергия деп бодап эртирип каар.

Кодурну эмнетпес болза, олур үеде уламчылаар. Кешке эмнер чаап эмнээр. Ооң түңнелинде кеш карталгаш дүжер, ынчан сарыглар, оларның чуургалары өлүр. Ону канчаар эмнээрин чүгле эмчи доктаадып тургузар. Эмчиниң сүмезин сагыыры чугула. Ону тарадып, нептеретпезиниң хемчегерин алыры албан. Эки эмнекир апаар. Хеп-сынны дезинфекциялаар, аяк-сааны, еске-даа үүлдерни арыглаар. Ог-бүледен бир кижи аараан болза, өске кижилерни шупту-зун хынаар. Бичии уругларны база-ла ындыг.

Аарыг билдинип келген таварылгада, аарыг кижини дораан тускайлаар, эмнеп эгелээр. Эки эмненир, эмчиниң сүмезин дыңнаар болза, ол аарыг дораан экирнир. Аарып эрткен соонда эмчиниң хөйгаралыңга турар.

Зайнап МАТРАКШИНА.

Эпидемиолог эмчи.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

КРАСНОЯРСКИНИҢ КООПЕРАТИВ ТЕХНИКУМУНУҢ ТЫВАДА ӨӨРЕДИЛГЕ-КОНСУЛЬТАЦИЯ ПУНКТУЗУ 1988-1989 өөредилге чылында техникумнуң бот-өөредилгелиг салбырынга өөренижилер хүлээп алырын чарлап тур. **Аңаа дараазында тускай эртемнерге хүлээп алыр:** «Улетпүр барааннарының товароведениези», «ваш-чем бараанналрының товароведениези», «хереглекчилер кооперациязынга бухгалтер учёду», «хереглекчилер кооперациязынга планнаашкыны».

Хереглекчилер кооперациязында ажылдап турар болгаш 10 класс дооскан кижилерни хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 2 чыл.

Кирерин күзээннер дараазында документилерни дужаар:

Директорга (майык ёзугаар) билдиришкин, эртеминиң дугайында аттестат (боду-биле), № 286 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, хереглекчилер книжилелинден азы хереглекчилер эвилелиниң бодунуң будурулгезинден өөредири-биле чоруткан бижик, күш-ажыл дептеринниң хоолгазы (ону будурулге черинниң таңмазы-биле бүзүретккен болур), будурулге характеристиказы, бөрт чокка беш фото-чурук (хемнээли 3х4 см).

Бүгү-ле салбырларга **орус дылга болгаш литературага** чогаадыг азы эдертиг, ол ышкаш товароведение салбырынга **химияга** (аас-биле), бухгалтер болгаш планнаашкын салбырларынга **математикага** киреринiң шылгалдаларын дужаар.

Эзлеп турар албан-дужаалында 2 чылдан эвээш эвес үеде ажылдап келген болгаш эмгы үеде хереглекчилер кооперациязының системазында ажылдап турар удуртукчу ажылдакчыларны болгаш специалистерни бүгү-ле салбырларга киреринiң шылгалдаларын чокка хүлээп алыр.

Документилерни техникумнуң өөредилге-консультация пунктузунга 1988 чылдың май 3-тен эгелеп хүлээп алыр. Адрези: **Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 38.** Почта дамчыштыр документилерни дараазында адресче чорудар. 667000. Кызыл хоорай, Главпочтамт, абонемент хаажа № 15, техникумнуң бот-өөредилге салбырының өөредилге-консультация пунктузу. Айтырыгларны 2-55-58 телефон дамчыштыр тодарадыр.

Белеткел курстары болгаш киреринiң шылгалдалары июнь 1-ден 20-ге чедир Кызыл хоорайга Красноярскиниң кооператив техникумунуң Кызылда өөредилге-консультация пунктузунга эртер.

Редактор В. С. ШАРАВИЙ.

Кино

АПРЕЛЬ 13-Т

«НАИЫРАЛ»: «Кордебалет» 9.30, 12.10, 14.50, 17.30, 20.10 (уэткан), Бичии залга: **«Мультсборник»** 10.00, **«Цветок в пыли»** 12.00, 15.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коронный номер» 9.40, **«Неуловимые мстители»** 11.10, 13.20, Киноклуб **«Подружка»** 15.00, **«Серебряная маска»** 17.20, 19.10, 21.00, шактарда.

«ВОСТОК»: «Загон» 15.00, 18.30, 20.30 (уэткан), **«Везучая»** 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Загадочный наследник» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

агаар

Республикага чагбас. Хаттың күжү секундада 8—13 метр. Дүне 3 градус чылыгдан 2 градус чедир соор. Хүндүс 10—15 градус чылыыр.

Кызылга булуттап, аязыр. Чагбас. Дүне 1—3 градус соор, хүндүс 13—15 градус чылыт болур.

Телевидение

АПРЕЛЬ 13-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минутат». 8.35 — «Алым Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 8-9 серияларының. 10.45 —Медээлер. 10.55 — «Аян-чоруукчулар клуву» 11.55 —12.35 —«Экин, музыка». 15.30—Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Ye-чергежиниң портреди». 16.40 —Эртем: теория, шенелде, практика. 17.00 —«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.55—Мультфильм. 18.20 — «Чырык даглар чанында бажың». 18.40 — «Бистиң хуузлгелеривис». Дириг амытаннарга кижизиг хамаарылганы кижизидер дугайында. 19.10 — Бөгүн делегейде. 19.30 — Экран мастеролри. Клара Лучко. Монологтары. 21.00 —«Ye». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—«Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 22.50—23.05—Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 —Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.34; 9.35—Обществоведение. 10 класс. Империализм болгаш ооң амгы үеде онзагай чүүлдери. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Ог-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. Ог-бүле тударынга белеткел. 10.35 — 11.35 —Төөгү. 9 класс. Индустриализацияже угланыышкын. 11.05 —Немец дыл. 12.05 —«Беркуттуң сөөлгү чылы». Уран-чечен фильм. 13.30 —«Сээң сонуургалдарың». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 — Медээлер. 14.10—15.15 — «Ооң амыдыралының эриктери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 —Уругларга фильм. 18.25 —Делегей байдалының дугайында беседа. 18.35 — «Ye-чергежи». Комсомолдуң 70 чылынга. Комсомолчу аныяктар коллективтериниң удуртукчулары-биле ужуражышкын. 19.15 — «Азия төвү». Үндурулгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин —амыдыралга». «Өрт камгалалынга — 70 чыл». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —«Музыкалыг киоск». 20.45 —«Кадык болуксазыңза». «Дадыгыышкын» 21.00 —«Ye». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Телефильм. 22.25 —00.25 —Бут бембүү. ССРЭ кубогу. «Торпедо» (Москва) —«Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 —Медээлер. 18.15 — Г. Г. Нейгаузтуң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. Эвилелдер бажыңының Колонналыг залындан байырлыг кежээниң дамчыдылгазы. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Адрезиавис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтериянның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амаазы. Тиражы 24637 экз. Солунгуя индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном тындурер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күртүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Шетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2796. ТС—00491